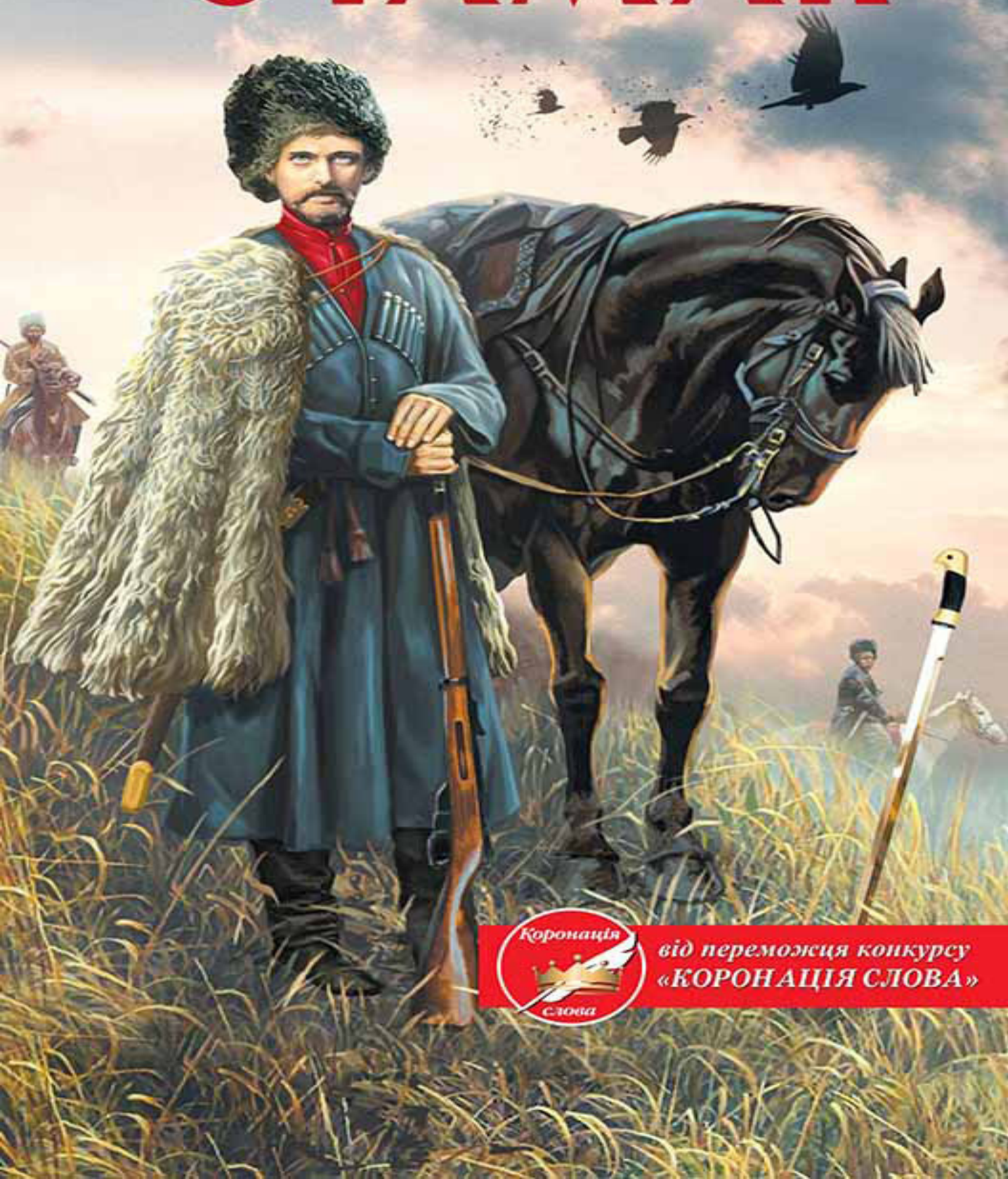

Віктор Вальд

ОТАМАН

від переможця конкурсу
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

Віктор Вальд
Отаман

© Михайлов В., 2020

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2020

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2020

* * *

Ніщо так не пояснює сьогодення, як
знання минулого.

Полібій

Ми плакали на цвинтарі, безсилі,
А скрізь жовтіли на землі
Потоптані знамена милі
І наші зламані шаблі.

І сотні нас з чужинцем побратались,
Втекли від нас в ворожий стан
І разом з ворогом знущались
З кривавих наших сліз і ран.

Свої – серця нам виривали,
Чужі – тесали нам хрести,
А ми дивились і не знали,
Куди нам з цвинтаря іти.

Олександр Олесь. 1908 рік

Дельта річки Кубань. Серпень 1904 року

Наприкінці серпня вода смарагдова – з усіма притаманними цьому коштовному каменю відтінками. Весло занурювалося в насичену чернь зелені, а піднімалося в яскравих спалахах ніжно-салатового кольору. І на сірій лопаті весла осідали дивовижні малахітові візерунки з безліччю зеленних мікроорганізмів, липкою ряскою й частинками водоростей.

– Туди! – кивнув отаман.

– Туди? – засумнівався весляр і похитав головою.

Та, помітивши, як межі очі отамана почала насуватися зморшка, усміхнувся з провинною.

– Давненько в дідів не був. Забувсь. Пробач, отамане. Ех-ма!

Піднявши над зеленим килимом мертвоводдя праве весло і рвонувши опущеним лівим, весляр уткнув тупий ніс плоскодонки в стіну височенного зеленого очерету і проломив двосаженний^[1] заслін.

– Тепер, Федоре, тільки на гілці.

– Це точно пам'ятаю, отамане.

Федір поклав весла на дно, обережно став на обидві ноги і, поплювавши на широкі долоні, прийняв від отамана довгу міцну жердину. Промацавши дно тією «гілкою» і переконавшись в його щільності, Федір задоволено кивнув.

– Тепер точно пам'ятаю. Все пам'ятаю!

І праворуч, і ліворуч стіною стояв усе той же вічний очерет, а над головою сплели гілки все ті ж вікові верби й дуби. Нічого не змінилося в цьому зеленному будинку цього зеленого світу.

Як і торік, як і десяток років тому, як і сотні років до цього поділялася могутня Кубань на річища, протоки, єрики, конки. Петляла й тихо омивала численні острови своєї дельти, заростаючи тванню і ряскою. У тій лінощі поважно бродили довгоногі чаплі,

неквапно витягували з повитої парою води розніжених жаб і розімлілу рибну дрібноту. То тут, то там надводний зелений килим розривали гігантські хвости сома або осетра. І до того річкового ополонку відразу поспішали птиці-рибалочки, щоб устигнути вхопити оглушену тим гігантом верховодку або й щось крупніше. Але ті рани на воді швидко затягувалися зеленню, і птахам знову доводилося очікувати жахливого сплеску в цьому царстві тиші та безтурботності. І триватиме так, доки сонце не сяде за море, затягуючи за собою задуху й спеку. І тоді плавні величезної річкової дельти оживуть треллю, свистом, шипінням, рохканням, гарчанням і ще безліччю інших звуків, що їхню природу може зрозуміти лише вухо досвідченого мисливця.

– Чуєш, Федоре?

– Аякже, отамане.

– А ти, Миколо? – звернувся отаман до міцного юнака, який жваво оглядав природне диво кубанських плавнів.

– Як не чути? Зі світанку крихти в роті не було. Не тільки димок чую, а й юху добру з сомовим салом і розварною осетриною.

– Казка, а не життя! Ех-ма-а-а! – у захваті протягнув Федір. – Ні тобі баби сварливої, ні діточок сопливих, ні роботи до сьомого поту, ні... Їй же богу, тут залишуся. А чи на війну з японцем податися? Га, отамане?

– Дурень ти, Федоре, – твердо сказав отаман, та, згадуючи війну з турком, щасливо всміхнувся: – А все ж... Ти – в стройовому розряді. Потрібен будеш – підеш. А тим часом за дітками своїми дивись.

Розряд – то устрій не тільки Кубанського війська, але й самого життя козака. А життя козака таке – то сій, то до війська йди. Малий – учись у батька та сусідів. Допомагай по господарству, але не забувай, що ти народжений козаком. Готуйся змалечку. І, коли сповниться двадцять рочків, запишуть до війська – у підготовчий розряд. А за рік бери зброю та сідай на коня. Бо прийшов твій час бути в стройовому розряді. І так до тридцяти трьох років. До того віку козак і тілом, і розумом, і спритністю найсильніший. А далі від

тридцяти трьох до тридцяти восьми – запасний розряд. То козаки з досвідом життєвим і військовим. Та й у тілі такі, щоб кожної миті на коня вскочить і в похід рушить. І наймудріші – старші тридцяти восьми років, що у відставному розряді повністю відслужили, та якщо буде потреба, то по хатах не всидять. Бо військо Кубанське – брати-козаки. А ще похід, війна, гарматні постріли, гарячі кулі... Оце і є козацьке життя. А інше... то очікування того, задля чого козак народжується.

Молодий козак скривився, згадуючи трьох маленьких дочок, але зара́з посерйознішав, замислившись про щось важливе.

– Як думаєш, отамане, мій Воронко стане на джигітовку? – перебираючи «гілку», запитав Федір.

– Кульгає собі на праву передню?

– На неї, рідну, – зітхнув той.

– Воронко – добрий кінь. Один із найкращих у станиці. Кінь – що людина! І хвороби в нього ті ж, що й у людини. Час потрібен. Ні. Не стане на джигітовку. Не встигне... Сам знаєш.

– Знаю, – знову зітхнув Федір. – Ось і він – острівець пам'ятний. Як же я той прохід не вгледів? І двадцяти років не минуло, як тут комариків кровиночкою власною годував до їхньої відрижки. Дякую, отамане, що взяв із собою пам'ять провітрити. Тут на землю й станемо...

Плоскодонка м'яко наїхала на високу траву. Федір спритно зіскочив і легко витягнув човник на твердь. Отаман відразу кинув у його руки два полотняні вузли.

– У таку спеку... – зітхнув Федір.

– Сам знаєш. Це важливо, – суворо сказав отаман, ступаючи величезними голими ступнями на шовк трави.

У таку спеку та в такій глушині чудовезно було плисти в човні по воді в самих лише статутних кальсонах війська Кубанського, які затвердив ще батечко нині владущого Миколи II. Приємно було, коли бризки від весел падали на оголені широкі груди і, змішавшись із потом, стікали струмочками, випрямляючи завитки волосся. Приємно

було зачерпнути широкою, як лопата, долонею води за бортом і хлюпнути в обличчя й на ті ж таки груди. Але серпневе цвітіння води неодмінно залишило б зелені сліди у волоссі й у зморшках, і довелося б довго відмиватися. Адже не з'явиться отаман на очі людські водяником зеленим. Та й у кальсонах не з'явиться.

І Федір не з'явиться. Хоча ще й молодий, немає і тридцяти років, та козак він справний. На джигітовці перший! Від того вміння й однострій у нього особливий! Загалом як у всіх козаків Кубанського війська. До того ж статутний, як і велено його імператорською величністю Олександром III ще до останньої війни з турком, коли сиділи на горі Шипка й мало не взяли Стамбул.

Не поспішаючи, із задоволенням одягається в мундир Федір. Той мундир ще батько його справляв.

Мундир, кінь, зброя і амуніція – це все і є козака «справа». Це все за свої гроші повинен мати козак, вирушаючи на цареву службу. Навіть багаті козаки «справляли» синів ще задовго до служби. Усе те, що з'являлося у майбутнього козака, вказувало йому – ти козак! Ти чоловік! І головне – ти воїн! І наставляв той день у кожного молодого козака, коли батько ставив сина у стійку струнко, хрестив і казав йому: «Ну ось, синку, я тебе оженив і справив! Тепер живи своїм розумом, бо я більше перед Богом за тебе не відповідач».

Усміхається Федір, одягаючись у формені шаровари прямого крою з малиновим кантом, у бешмет^[2] на випуск і вже бувалу черкеску з газирями^[3], по п'ятнадцять з кожного боку грудей. І весь той одяг чорного кольору, на якому особливо виразно помітні накладки на газирі, набірний ремінець, який стягує черкеску, годинник з ланцюжком і нагрудний знак у формі горна. І все це зі срібла. І все це – нагороди за джигітовку!

Залишилося поправити на голові кубанку^[4] з малиновим верхом, розгладити малинові погони з трьома срібними смужками старшого урядника^[5] та для впевненості потоптати м'якими шкіряними чоботами з набірними закаблуками.

У такий самісінький чорний мундир убрався й отаман. Ось тільки в його чорної черкески відвороти на рукавах з червоного шовку та бешмет із того ж матеріалу. Та до тих-таки срібних нагород буремної юності й молодості – срібні погони осавула. А на грудях велика срібна медаль, на якій вказано, що він, Дмитро Пантелійович Кряж, є отаманом станиці Полтавської^[6]. А отже, повага до нього особлива, старшинська!

Та насправді всього того й не потрібно – досить мигцем поглянути на його вольове обличчя з широкими вилицями, орлиним носом і пронизливими очима, оцінити пишність і доглянутість чорних із сивиною вусів, замилюватися гордою посадкою голови – і одразу зрозуміло: отаман!

Федору далеко до гордої краси отамана. І обличчям простий, і зростом не вийшов. Не помітиш такого відразу серед інших. А в строю тим паче. Та придивившись, можеш довго дивуватися тому, як м'яко й безшумно рухається цей козак. Які економні його рухи і як він ощадливо використовує свою силу, залежно від обставин і потреби. Та ще й усе встигає, усе робить точно та швидко. Не те що незграбний Микола.

На Миколі ніби й така ж черкеска, і кубанка на голові правильно заламана, але не сидить на ньому однострій кубанський. Не в діда, отамана Гурія Рябовола зі станиці Дінської, пішов, а в батька – станичного писаря. Посада писаря важлива й потрібна, але не козака. Не в пошані те – з папірцями нюхатись. Хай як бився отаман Рябовіл, а з сина свого Степана козака не вибив. Купу дітей Степко вистругав, а шашкою і лозини на скоку не зріже. Такий і старший його син – Микола. Як то кажуть, яблуко від яблуні. Від шашки відвернувся й за перо взявся. Вчителює в рідній станиці. Спектаклі ставить! Чорти б його...

Так скаржився Дмитрові Пантелійовичу старий друга Гурій щоразу при зустрічі.

Але чого душею кривити? Уся станиця Дінська, та й сусіди на те подивитися збігалися і з'їжджалися. Бачив ті спектаклі й отаман

Кряж. Спритно Микола і його дружки-вчителі, що з самої Полтави на Кубань прибули, сценки зі славного запорозького життя ставили. Особливо кумедно було дивитись, як суддя Чорноморського козачого війська Антон Головатий із царицею Катериною у котамишки грає. Імператриця – баба з міцним розумом, точно як у козачки. Але й Головатий не з простого тіста зліплений! Катька з Грицьком Нечесою^[7] обізвали військо Чорноморським, а все ж залишилося воно вольним Запорозьким! Таким і прибуло на кубанські землі з грамотою імператриці, яку Головатий видряпав у коронованої мишки.

За ті сценки жандарми і око своє служиве поклали на вчителів з серця України. Подейкували, що через політику втік цей десяток молодих українських інтелігентів на чолі з Семеном Петлюрою, і влаштувалися вони спочатку в станиці Смоленській. Звідти по всій Кубані вчителювати пішли. З науками, піснями, танцями, виставами і прокламаціями. Адже Кубань – не Росія. І навіть не Малоросія, як царизм Україну охрестив. На Кубані воля! На Кубані дух запорозький! На Кубані порядки, як на Січі-матінці в славу старовину!

Але на Кубані і жандарми, і поліція... Головного з тих розумників – Петлюру в стоси взяли. Витрусили з його екатеринодарської найманої квартири купи антиурядових листівок і цілу типографію. І пішов би той Семен Петлюра до сибірської каторги. Але кубанські козаки – які завжди про Україну казали: «У нас, в Україні!» – не дадуть москалям своїх образити. У березні 1904 року на зібранні козаками гроші винайшли довідку про хворобу. І на підставі тієї липи під грошову заставу й витягли з буцегарні Семена Петлюру. Того, який при всякому новому знайомстві гордо закидав голову і називався: «Називайте мене Симоном. Ім'я на честь героя латиноамериканської революціонера Симона Болівара! Слава герою і революції!»

Той Симон на всіх парах і понісся з кубанських земель. А Микола залишився під наглядом. Вистави все ще ставить. Тільки наразі все

більше співають. А співучість кубанських козаків, а особливо козачок, неймовірна. Тільки раніше на різні теми співали. А тепер усе думи старовинні: про Байду, Нечая, Сагайдачного, Морозенка...

– Нарядились? – суворо запитав отаман.

Міг і не питати, і так все на його очах. І те, що в Миколи зовсім немає нагород за козацьку звитягу.

– Гаразд, ходімо, – махнув рукою Дмитро Пантелійович.

Стежинок немає. Комиш і кущі не зламані. На них густа серпнева павутина, що навіть найдужчий порив вітру не зірве. Тиша, пуста, дикість... Ні сліду людського! Тільки й того, що димок солодкий та запахи, від яких кишки до шлунку підтягуються.

Підійшли козаки до вогнища, розкладеного в колі з найдревнішого каменю. Заглянули по черзі, зі старшинства починаючи, на жирну каламуть юшки у клубах пари й не здивувалися тому, що на білому полотні чотири ложки дерев'яні викладені. Та ще гірка сухарів, чорних як торф. Та ще штоф горілки з чотирма михайликами.

– Бач який, чортяка старий! – захоплено прошепотів Федір.

– Усе знає. Все чує. Все бачить. Що дідові очерет... та зарості... Чайкою над водою пролітає, вужем у траві в'ється, сірим вовком слід почує...

– Не місце тут спектаклі згадувати! – суворо пробасив отаман, перериваючи художній голос Миколи. Озирнувся Дмитро Пантелійович і, скинувши кубанку, низько вклонився: – До тебе дід від станиці... тобто куреня нашого Полтавського. Прийми слово козацьке.

Зашепотів праворуч очерет, хитнув над ним гілками дуб віковий, і птах бугай сердито озвався. І тут-таки тріснув очерет під вагою чогось, що наближалось під тривожне квакання велетенських жаб...

– Ну, чого роти роззявили? Як пів сраки за кущем побачили!

Здригнулися козаки і, щоб обличчя поправити, нарочито повільно повернулися на голос за спинами. Повернулися і вклонилися,

кубанками в руках трави торкнувшись.

– Давно того не чув, – усміхнувся отаман.

– Таке кажуть, коли щось погано видно чи зло виглядає. Те зі старовини, – прошепотів розумник Микола.

– Цить! Сам знаю, – прошипів на те Дмитро Пантелійович.

І дідок гостям вклонився. При цьому його довжелезні сиві вуса й чуб так само трави торкнулися.

Помовчали, як годиться від старих запорозьких звичаїв. Козаки кубанки в руках бгають. Дід праве око заплющив, а лівим по гостях неспішно бродить. Потім, щось згадавши, розплющив широко обидва ока, голосно засміявся та й став бити долонями по своїх оголених колінах.

– Собаці кістку, дідьку дулю, а гостям оковитої! Сідайте, козаки, де стоїте. А перед тим, Федьку, став у ногах юху. А ти, Миколко, будеш за джуру. Розливай та подавай!

Сам дід, не соромлячись своїх голих ніг, але прикривши сором довгою, майже до колін, старою полотняною сорочкою, сів по-турецьки там, де стояв. Він першим випив наповнений Миколою михайлик і першим зачерпнув із казанка бурштинової юшки. За ним і гості. Після третього михайлика дід задоволено кивнув і подивився на отамана.

– Кажи, Дмитре, сину Пантелія!

Крякнув отаман, як і щоразу, коли з чиновницької великоруської мови переходив на чисту українську. Це у себе в станиці він був господарем свого слова. З начальством і заїжджими чинами, а також при порушеннях і при власному суддівстві говорив без заминки російською. Зі своїми станичниками – як заманеться, змішуючи російські слова з українськими. Так само і в строю, на святах, джигітовці та на станичним колі. А тут, на острові, доводилося стежити за кожним вимовленим словом. І не тільки зі страху розсердити діда, а з розуміння того, що цей острів освячений землею, привезеною з восьми святих для козаків місць: Хортиці, Томаківки, Базавлука, Микитинська, Чортомлика, Кам'янська,

Олешківська, Підпільненська. Там у різний час стояли грізні Запорозькі січі. Там бойове братерство січових козаків свято берегло волю. Звідти йшли в походи і туди поверталися з трофеями і зі славою. Туди прагнули потрапити найбільш умілі та хоробрі воїни. Саме там честь і хоробрість мали більшу ціну, ніж життя.

З якого святого і таємничого острова Великого Лугу^[8] були привезені скам'янілі від часу дерев'яні стовпи – про це нікому, крім дідів, не треба було знати. Он вони стоять – свідки таємничого і навіть містичного. З різьбленням, незбагненим орнаментом, із зарубками й заглибинами. З тими стовпами, як із живими, розмовляли січові діди, які споконвіку були хранителями мудрості та традицій Січі. Розмовляв з ними і дід Назар, головний хранитель острова, котрий ніколи й не мав назви. Таке було і з таємничими островами ще в ті часи, коли володіли козаки Дніпром. Скільки таких островів було під час поневірянь й вигнань запорозького козацтва – нікому не дано знати. Не треба всім знати і про острів, що загубився серед десятків островів дельти Кубані. Як і про те, що несуть на своїх виснажених життям плечах діди священного острова найважливіше – таємничі знання та бойовий дух Війська Низового Запорозького! А що треба знати всім – то те, що спадкоємцем тих славних запорожців є військо Кубанське! Воно від крові й плоті війська Великої України, землі якої простягаються всюди, де живуть, працюють і вміють тримати зброю українці-козаки.

– Знаєш, діду Назаре, чого ми тут. Полкове свято за тиждень^[9]. Всім полком на огляді бажано постати. Та й десять років минуло... – з натугою почав отаман.

Від очей діда по всьому його обличчю розбіглися промінчики зморшок.

– І знаю, і стовпи казали, а ще сорока на хвості принесла. Свято того Невського від диявола московитського. Як вигнали січовиків з матінки-Січі, то все нам свої свята до хвоста прикручують. І далі погоджуся бути в курінному колі, як за старих часів благочестя. На честь Свята Успіння^[10]. Бачите, як зустрічаю ту святість? Юху зварив,

оковитої з болота дістав. А ще сорочку і шаровари з парубоцтва мого приготував. Те важливо! Як і те, що кожні десять років із часів, коли стовпи були вкопані на цьому острові, діди вибирають між собою найдостойнішого. І лежить шлях цього достойника через усі станиці землі кубанської. Щоб люди знали й бачили: доки є кому берегти завзятість та традиції козацтва, доти і буде військо. Славне військо, що не дасть зганьбити ні слово, ні землю, ні народ, якому судилося й надалі нести хоругви Війська Запорозького до часу, коли повстане з руїн Велика Україна! А коли те буде... То нам, дідам січовим, відомо.

– Велика Україна. Держава об'єднаних українців. Тих, хто наразі під владою чужинців. І в яких ще треба збудити волю і відповідальність, – тяжко зітхнув Микола.

Отаман скося глянув на нього, а Федір усміхнувся. Побачив це дід Назар і підвищив голос.

– І так буде... І той час прийде. Вже скоро. Сто п'ятдесят років чекали. Почекаємо ще рочків з десять. Ми так бачимо! Ми знаємо! Так записано! Але зараз... – і пом'якшав: – На кого мені святе місце залишити? Кому таємне й важливе передати? Бач, усі мої янголятка розлетілися.

Роззирнувся дід довкола і тяжко зітхнув, а потім лукаво посміхнувся і підморгнув отаману.

– А бодай вам, діду!.. – спересердя вигукнув Дмитро Пантелійович і схопився на ноги. – Де всі поділися? Федоре! Подивись!

– Оце так! А де Сашко? – не втримався й зірвався на ноги також і Микола. – Діти де ділися?

– Діточок тут зроду не було, – стенив плечима дід Назар, хранитель острова і його таємниць.

– Як не було? Я ж сам Сашка на початку травня сюди завіз. Треба було його з очей жандармів прибрати. Ми ж домовлялися. То ж ваш онук. Його дід – ваш молодший брат... Чи забули? Ні? Що то за жарт? – почав закипати Микола Рябовіл.

Але дід, здається, вже не чув, виловлюючи ложкою з казанка розварну осетрину. По осетрину вирушила й ложка отамана. Тепер ці два шановані козаки неквапом вживали вариво та з усмішкою стежили за тим, як молоді метушаться по чагарниках острова.

«Метушаться», втім, можна було віднести тільки до Миколи. Федір, здавалося, просто вирішив прогулятися, тихо насвистуючи кубанську пісню, що часто лунала у бойових походах. Наче і не вистежував, і не шукав, але раз по разу з трави, з прихованих ям, в очеретяних лабіринтах, з гілок дерев молодий козак вивуджував хлопчаків, старшому з яких ледве виповнилося дванадцять.

І після кожної знахідки дід ставав усе сумнішим і сумнішим. Спостерігаючи з усмішкою за тим, як поглиблюються зморшки межі очима зберігача козацьких таємниць, отаман не витримав і розсміявся.

– Наука твоя, діду, дуже корисна та важлива. Хто краще за тебе визначить, що хлопчикам доля підготувала. Дивишся, вчиш, думку складаєш, кому з козацьких наставників далі своїх учнів віддати. Але ж ти сам починав учити Федька. Тож і маєш!

– Вийшов-таки з нього козак. А був... Такий собі учень був. Кобилу більш за себе любить. Пластуну та любов – смерть. Турбота на полі бою про коня – то зайве. Поранять коня, і буде його такий козак-кобилятник берегти більш за себе. Як казали на матінці-Січі про таких: «Козак дружбу знає, в біді коня не покидає». Стане посеред бою і загорює... А ворога хто буде різати? Ні-і-і! З кобилятника пластуна не буває. Ще ось бачу на ньому ці цяцьки новомодні. Обвішався, як баба сріблом.

– То військові відзнаки.

– Та знаю я... Але у кінного козака має буті лише три прикраси: кінь, зброя і сережка у вусі, якщо козак на неї має право. Та ти диви на цього Федора... Так усіх знайде. І чого я їх ціле літо вчив? А Микола не в діда свого Гурія удавсь. Бігає, бігає, а нічого не доганяє... Чого носи повісили? Ідїть вже до юхи. Не буде з вас пластунів. Невмії ледащі...

На ті слова хлопчаки, яких знайшов Федір, стали боком підходити до казанка. Видно, голод їх змучив. Але сором'язливо сьорбнувши одну-дві ложки, засмучені словами діда, вони тут-таки відходили до очеретів і сідали в коло.

І коли до казанка підійшов чотирнадцятий із ледащих, дід Назар сам налив у михайлик горілки й гукнув Федора.

– Заслужив, козаче! Ох, і добрий з тебе пластун вийшов би, Федоре Німчаку, якби не коні. Ох, і добрий!

Але на ті слова Федір незгідно крутнув головою. Дід крякнув.

– Ти диви! Яке ж воно настирне. Шукай, шукай, Федьку!.. Може, дівку яку собі знайдеш. Тут бувають такі з риб'ячими хвостами. А бодай тобі...

Могло здатися, що настирливість молодого козака розсердила старого вчителя військової справи. Але в очах його бігав веселий вогник, який без помилки можна було б сприйняти за гордість щодо свого колишнього учня. А ось коли над дідом Назаром навис розчервонілий Микола, той враз насупився.

– Чого тобі, бельбасе?

Не образився на те Микола. На діда не можна ображатися. Такий закон! Справіку закон для запорожців – це їхні січові діди. Усе бачать, усе знають. І про Миколу дід усе знає. Знає й те, що його очікує.

Як воїна, а тим паче пластуна хранитель острова не приймає Миколу душею. У Миколи доля інша, не менш потрібна в тому, що скоро станеться. То так, але й шаблюю треба вчитися володіти досконало. І стріляти, і на коні... А в тому Микола – бельбас!

Зате дуже поважає старий Назар Миколиного діда – Гурія Рябовола. До того ж Гурій – дідів родич через сестер. Від нього звісточку й гостинець залюбки прийняв ще на початку травня. Тоді порадів хранитель запорозьких таємниць і традицій крупі, салу, новому кавалерійському карабіну з сотнею набоїв. Та й горілку прийняв.

Міцна горілка в Гурія, на горіхах і травах. Як за старих часів. Випив дід Назар для проби і схвально головою закивав. Від того гарного настрою і глянув тоді на Миколу та на хлопчика, який з ним прибув. Довго, ох і довго благав Микола взяти у вишкіл до осені того хлопчика. А дід Назар все мовчав і мовчав. І коли вже зібралися назад до човна, старий козак поплентався до своїх стовпів скам'янілих. Про щось із ними шепотів, погладжував – і раптом як блискавкою йому в лоба садонуло.

Бігом кинувся до хлопчиська.

– То Сашком тебе звати?

І так глянув йому у вічі, що хлопець аж на крок відступив. Потім Сашко губи в нитку стягнув і на той-таки крок повернувся.

– Сашком, – твердо сказав.

– Значить, Сашко Гордієнко? Чи, бува, не з Херсона?

– Угу! З Херсона.

– А чи немає в тебе старого діда із заплученим правим оком?

– То мій дід Макар. Тільки ока в нього немає. Турок у війну вибив...

– А батько?

Тут Сашко став шморгати носом і на дядька Миколу знизу поглядати. І знову галопом словеса поніс учитель зі станиці Дінської. Усе як на сповіді виклав. І виходило, що батько Сашка з новомодних, із поштових, Яків Макарович Гордієнко, після смерті своєї дружини дуже переживати став і в тяжкий запій пішов. Щоб вирватися зі спогадів, відгодитися з хатини, де все нагадувало про щасливі дні, велів старий Гордієнко синові в Полтаву вирушати. Там мешкали Гордієнки – і близька, і далека рідня. Довго дід Макар сумнівався, але велів і Сашка з собою взяти. Все ж рідна кровиночка поряд, то легше буде на душі.

У Полтаві Якова оточили родичі. Від чарки не відмовляли, але й наодинці не залишали. Особливо старалася троюрідна сестра Тетяна. Вона і привела Якова в компанію молодих полтавців, які спілкувалися між собою виключно українською, влаштовували

вечірки, на яких співали українських пісень та читали геніального Кобзаря. А ще багато говорили про політику та долю українського народу. Особливо виділявся своїми промовами вигнаний із семінарії за політичну пропаганду Семен Петлюра. З ним найдужче заприятелював Яків. За ним і поїхав, разом із десятком полтавчан, до Кубані.

Із Петлюрою й тутешніми партійцями Яків, уже бувши в лавах Революційної української партії, і створив в Катеринодарі Чорноморську вільну громаду. Разом із Петлюрою і втік після розгрому конспіративної мережі та друкарні. Ось тільки сина Сашка не міг узяти з собою. До кращих часів просив Яків стати батьком Сашкові свого друга й колегу по вчительській та політичній справі Миколу Рябовола. Адже часто й подовгу гостював у нього Яків. Разом з ним і ставив знамениті вистави. З ним і шепотався в кутку хати до першої зорі, у нього й залишив листівки і другий комплект типографського шрифту.

Про листівки й шрифт промовчав Микола перед дідом Назаром. А той і не чув, здавалося, нічого. Крутив хлопчика до кісток, м'язи промацував. Чи то милувався Сашком, чи гадав, що з нього вийде. А потім обірвав довгу розповідь Миколи.

– Пливи з Богом. Гордієнка залиш. Нехай комарі поласують старовинною чистою козацькою кровинкою. А дід твій, Сашку, мені брат. Молодший... Ми з ним на Кримську війну ходили. Тоді нас Господь розвів. Так треба було. Після його поранень розвів. Макара в Херсон у шпиталь направили. Там він собі козачку й знайшов. Виявилося, що й у Херсоні від роду козацького бойові дівки є. Взяла Макара в полон. А я... Але то таке...

І здалося тоді Миколі, що з правого ока древнього старця Назара викочується сльоза. Щось навіть людське промайнуло на суворому обличчі зберігача військового духу і січового закону. Але не стекла сльоза. Стверднув обличчям.

І зараз, восени, воно твердіше за камінь.

І знову прикро дід сказав:

– Чого насупився, бельбасе?..

– Сашко де? – якомога спокійніше запитав Микола.

– А хтозна... Може, й потонув, – розтягнувсь в усмішці дід Назар.

– То, може, і дід твій втопився? Щось не видно й діда твого. Де дід Корж? – з усмішкою приєднався до бесіди Дмитро Пантелійович.

– Дід Корж? А що, був такий? – щиро здивувався дід Назар.

– Завше після приїзду думаю могилку його побачити. Скільки приїжджаю років – щоразу так. Якщо ти, діду Назаре, старець немислимих років, то скільки вже років тому, кого ти дідом своїм величаєш? Ніяк не менше ста двадцяти. А може, й сто п'ятдесят?

– А хтозна. Ходить тут якийсь старий, – лукаво скосив очі хранитель острова. – А може, вже й не ходить. Розсипався десь. На бережку гляньте – чи не лежить де купка трухлява.

До згаслого багаття підійшов задоволений Федір.

– Мабуть, усіх знайшов.

Ці слова змусили Миколу збліднути й міцно стиснути кулаки.

– Таки розсипався дід, – скрушно хитнув головою дід Назар.

– Де Сашко? – з погрозою спитав Микола.

Може, з шашкою цей бельбас не такий і вправний, може, й невлучний в стрільбі та незграбний на кінському бігу, але плечі в онука Гурія Рябовола дідівські, а кулаки – як гирі двопудові. Здається, зараз мотане ними, і від зморщеного роками зберігача острова й місця мокрого не залишиться. Однак дід Назар і не подумав прибрати з обличчя глузливість і навіть ні на крок не відступив. Тільки в очах майнув диявольський вогник, та ногу праву завів за ліву і трохи присів.

Затрясся отаман станиці Полтавської в передчутті біди особливої. Ніяк не міг вирішити, кого рятувати – діда Назара чи нерозумного Миколу. Поки Дмитро Пантелійович скидав піт із чола, випростався хранитель острова і прошепотів:

– Цить усім.

І всі вмить завмерли. І козаки, і козачата. Нічого не зрозуміли і від того втупилися у зморшкувате, як печене яблуко, обличчя старого. А

від нього, точніше від спрямованого погляду, до розлогої верби, що спиралася гілками на високий паркан очерету над болотом. Ще мить – і у всіх серце завмерло.

Усі чули, але ніхто не бачив дивовижного птаха, що його народ прозвав жар-птицею. Одні кажуть, що прообраз її – це цар-птах павич. Але яка це жар-птиця, коли вона у багатьох іменитих купців по саду гуляє, та й у бродячих цирках її за мідну копійку показують.

Але й не павич. Це точно. І все ж... Як величати хитромудру птицю, в якої пір'я перламутром на сонці переливається – по тілу смарагдово-чорне, а під грудкою біле з блакиттю? На щоках червоні й білі плями попарно від довгого, як рапіра, дзьоба. А на голові... Боженку ти мій! Вінець казковий. І розумієш, що це пір'я так лежить. Але ось дивуєшся: немов у корону сплелось, та ще й золотого кольору, та ще із яскравими вкрапленнями, які уява може сприйняти за коштовне каміння.

Сидить та птиця на високій гілці й, усвідомлюючи свою особливість, крила розправила. Ну чистісінько тобі орел. Тільки той силою своєю гордий. А ця – красою рідкісною.

Потягнув вітерець, піднімаючи жар-птицю. Ще мить – і понесеться вона в свою казкову країну. Може, ще прилетить, щоб комусь мов уві сні з'явитися, а може, й ні. Ось тільки...

З очеретяного болота, а може, з глибин торф'яних пружиною випрямилось тіло. Чи то водяник, чи то його помічник на людських ногах – але весь чорний, обліплений п'явками, равликами і дрібними рачками, обвішаний водоростями і в шапці з водоростей. Але не це до глибини душі вразило тих, хто бачив той стрибок, а те, що таке саме чудо-юдо, але дрібніше, миттєво залізло на плечі страховиську й, відштовхнувшись, злетіло!

Усе це сталося так швидко, що птаха, підкоряючись інстинкту виживання, ледве встигла відірвати лапи від гілки. Але злетіти й урятуватися вона вже не могла. Чіпка рука маленького чуда-юда вже схопила за лапку свою здобич. Разом із помахами крил птахи чорний клубок м'яко гепнувся на траву і голосно розсміявся.

– Сашко! – щасливо вигукнув Микола.

– Це ж треба... Навіть і не побачив, і не відчув. А мені на острові всі потаємні місця згадалися. Але щоб у болото так зануритися... Це щось... – від збентеження Федір зняв кубанку і став чухати голену потилицю.

– А ось і дід мій Корж знайшовся! Думав, він уже в пил розсипався, а він ще, бачиш, стрибає! – задерикуватو розсміявся дід Назар. – А Сашко... Ох, і спритне чортеня. Ох, і спритне! Найпершим серед козаків буде. Та що козаків – найпершим із пластунів йому стати! А може, й до отамана доживе!

Херсон. Травень 1921 року

Не стримався, випустив пташку щастя з рук. І полетіла та пташка. І стало гірко-гірко. І не тільки на душі. Гірко стало й у роті. І від образи, і від присмаку власної крові.

Ох, і такий окатий цей гад – Варніч. На одну мить відкрив долоню, на мить блиснула монетка – і все. Побачив якимись диявольськими очима золоту монетку уповноважений Варніч – і тут-таки обхопив своєю здоровезною рукою вже затиснутий кулак.

– Що там у тебе, Тищуку?

– Нічого, – усміхнувся конвойний Тищук і негайно отримав удар у цю усмішку.

– Йди за мною! – суворо велів товариш уповноважений особливого відділу Всеросійської надзвичайної комісії при Народному комісаріаті.

Не такий він і великий, цей будинок колишнього буржуа Тюльпанова на вулиці, що за старого режиму звалася Богородицькою. І як тут поміщалася гімназія тих тюльпанових гімназисточок? Звичайно, гімназисточки тоненькі і їм місця багато не потрібно. Класи, їдальня, танцювальний зал. Усе для навчання й підготовки до щасливого заміжжя.

А от для потреб Херсонської ЧК внутрішній периметр перетворили на справжній лабіринт зі, здавалося, нескінченних коридорів і переходів, камер для ворогів і кімнат для слідчих дій, караулів і підсобних приміщень. І на кожному кроці або ґрати, або товстенька металева сітка. Відтепер уже жоден Петлюра, Денікін чи Врангель не зможе викинути з Херсона соратників Залізного Фелікса^[11]. Тому влаштовувалися, як то кажуть, «на віки». І все-таки...

Це не вісімнадцятий рік і навіть не дев'ятнадцятий! Хоч тривожний, але все-таки переможний двадцятий, коли закопали в

кримську землю останню білогвардійську сволоту. Утім, і в травні двадцять першого роботи для ЦУПНАДКОМУ^[12] було багацько.

Особливо для ударної сили ЦУПНАДКОМУ – Особливого відділу Херсонської повітової НК. Придушені влітку двадцятого року селянські повстання на Херсонщині все ще відлунювали пам'яттю про степову дивізію Костя Блакитного^[13]. Тоді ледве відбилися за допомогою артилерії червоних бронекатерів. Зруйнували вогнем із Дніпра чверть Херсона, але встояли. Блакитний подався в Холодний Яр. Та зарано тішитися. І навесні ще вештаються херсонськими степами залишки зграї незабутнього батька Махна. Сам батько втік до Румунії, а хлопці його все ще на щось сподіваються або мстяться новій владі, підживлюючись харчами й бійцями на далеких хуторах. Та й своїх «батьків таврійських» у степах заостанні роки розвелось більше, ніж хуторів.

І в Херсоні неспокійно. Роботи практично немає. Кваліфіковані робітники розбрелися по селах. Ті, що залишились – шантрапа та п'янчуги, їм би тільки бешкетувати. Добре, що наразі по-дрібному, але щоночі в місті чутні постріли.

Тож зарано розслаблятися. Слід бути ще більш стійкими й дисциплінованими. Особливо співробітникам Особливого відділу ЦУПНАДКОМУ. А якщо хто ослаб або розм'як... Цей буде гірший за будь-якого ворога. Такому кулю в потилицю – і без розмов. Тому що той, хто був своїм, не може бути іншим.

Травень 1921 року в Херсоні видався напрочуд спекотним. Та й сама весна була тривожною. Селяни, обливаючись потом, з тривогою спостерігали ще в квітні за тим, як за їхніми плугами й боронами тягнеться хвіст пилу. В середині квітня небо миттєво потемніло й задушливі дні завершилися раптовими зливами з гуркотом грому, які лякали ще дужче, ніж навечно вбиті в пам'ять артилерійські канонади. Потім в степу, а особливо в Херсоні, запанувала нестерпна спека.

– Бога прогнівили, тому й грози ранні. Себто буде сухо, і врожаю не чекай. Ні хліба, ні роботи!

Так голосив отець Діонісій у Греко-Софіївській церкві. Коли по нього прийшли, він високо затягнув псалми царя Давида: «Ти оточуєш мене, і всі шляхи мої відомі тобі». Шлях йому був у підвали ЧК, де його оточили набиті в камеру спекулянти, саботажники, порушники трудової дисципліни. А ще з десятків робітників, які покинули свої цехи і подалися за місто в пошуках хліба. Хтозна, може, і для участі у збройній боротьбі з радянською владою.

Худючі всі, не те що конвойний Тищук. Он яка пика. Та й весь огрядний. Все-таки поживний пайок у співробітників НК.

– Кажи, – гидливо мовив уповноважений НК.

Мовив тихо, але цього «тихо» вистачило на те, щоб конвоїр, як від сильного удару, позадкував до стіни, а далі сповз по ній.

Не прийнято в НК обговорювати, хто звідки прибув і таке інше. Але все ж краєм вуха Тищук чув, що цього Варніча відрядили з Криму. Там, після того як вибили Врангеля, доводилося цілодобово лежати за кулеметами, виконуючи настанову Кримревкому: «Забити наглухо в труну буржуазію, яка вже здихає і корчиться в судомках!»

Уже стоячи на колінах, конвоїр пошепки відказав:

– Диявол поплутав.

– Клади на стіл, – не підвищуючи голосу, звелів Варніч.

На покритий зеленим сукном із численними брудними плямами стіл уповноваженого ЧК лягла царська золота монета номіналом п'ятнадцять рублів.

– Наган! – ще один наказ від Варніча, і також майже лагідним голосом, від якого віяло холодом.

– Зараз, зараз... – майже панічно зашепотів Тищук.

Поруч із монетою тремтлива рука конвоїра поклала зброю.

– І?.. Чекаю пояснень! – це чекіст мовив украй сердито.

Щелепа Тищука тремтіла, але це не завадило його короткій розповіді.

Того контуженого доставили з приміського селища Антонівка, що за сім верст від Херсона вище по Дніпру. Ніби нормальний на

вигляд. Обличчя трохи видовжене, як у багатьох у цій степовій місцевості. Очі то сірі, то голубі – відразу й не визначиш. Ніс тонкий. Під ним короткі вуса, такі самі пшеничні, як і волосся на голові. А ще губи – мов безкровні на засмаглому обличчі. Зросту середнього. Статури худорлявої. Особливі прикмети? Хіба веснянки... Не рясні, як у хлопчиська, але де від них дітися. З виду звичайний хуторський парубок, але точно пришиблений – одне слово на годину розтягує, а писати не може, бо руки тремтять, як у останнього п'янички. Так що помічник уповноваженого Пурас кілька разів в пику йому заїхав і звелів поки що його в загальну камеру кинути.

– А за що його Пурас заарештував? Знаєш? Бо мені чомусь іще не доповідали, – спокійно і навіть з усмішкою запитав Варніч. Конвойний змахнув піт з лица. Можливо, й не розстріляє наразі в підвалі. Значить, ще пожити можна.

– Та той... – зам'явся Тищук, але холодні іскри, що зблиснули в очах чекіста, змусили його забути параграф, згідно з яким конвоїр чітко виконує наказ командира, і при цьому сліпий, глухий і німий. Вартовик Тищук уже рік при повітовій ЧК і йому відомо, як чекісти ревно стежать за роботою один одного. У цій мовчазній війні молодшим чинам потрапити між двох жорен – однаково що кулю всадити собі в скроню. Але треба викручуватися.

– Прийшла анонімка, що в Антонівці мешкає білий офіцер. До неї була прикріплена картинка – фотографія того контуженого... У черкесці, з погонами, і груди в хрестах. А глянеш на нього – ну чисто дурник сільський, простачок...

– Умілий ворог і маскується вміло.

– Авжеж! Точно сказали, Альберте Михайловичу. Досвідчений ворог! Ну, а так... Дурень дурнем... Виніс він парашу з камери й руку мені простягає. Думаю: як вмажу по пиці, так і вб'ю... Ну геть офіцерик дохлий. А він долоню випрямляє, а на ній ось те... що на столі. А ще кострубато каже, але зрозуміти можна. Мовляв, три дні не їв. Хлібця хоче.

Варніч усміхнувся. У нього давно накипіло на цього помічника Пураса.

– А що Пурас, не велів його обшукати?

– Чому не велів? Я його й обшукував згідно з параграфом. І при затриманні, й особливо ретельно у нас. Самі знаєте. Догола. Речі прощупав, у всі можливі природні схрони людські заглянув і помацав. Не було у нього ні чорта. А тут...

І конвоїр розвів руками.

Альберт Михайлович глянув на срібний кишеньковий годинник.

– Часу, як завжди, не вистачає. Роботи багато. А останній тиждень вже просто відчуваю, що падаю з ніг. Але ж нічого не вдієш – у Херсон з Миколаєва днями прибуває сам Залізний Фелікс! Який тут може бути відпочинок, коли потрібно місто приготувати і вичистити від усякої мерзоти. Чув про приїзд Дзержинського?

Тищук люто затряс головою. Чекістську науку він досконально вивчив.

– Не чув і не чую, – сказав упевнено.

– Гаразд, – розсміявся уповноважений Варніч. – Може, порадуємо Фелікса Едмундовича? Може, змова якась? А може, в нього ще золото є? Зараз питання про експропріацію золота й валюти як ніколи важливе. Тягни офіцерику сюди.

– Якби я не служив в ЧК... Якби я щодня не вникав у найскладніші й найзаплутаніші справи, то вигукнув би: маячня! Маячня все те, що зараз ми чуємо. За чотири роки було всяке. Було й таке, що і маячнею назвати – вже маячня. Тому краще все ж уточнювати й обговорювати, а не звинувачувати співробітника особливого відділу в недоробках і помилках...

Після різкого виступу Аросєва в кімнаті запала тиша. Бо після слів голови Верховного революційного трибуналу України неодмінно має

йти думка народного комісара внутрішніх справ РРФСР, а з 14 квітня ще й народного комісара шляхів сполучення РРФСР першого і незмінного голови ВЧК Фелікса Едмундовича Дзержинського. Але той мовчав, дивлячись у вікно, що виходило у внутрішній дворик Херсонської ЧК.

Від цього тривалого мовчання всім відповідальним супроводжувачам Залізного Фелікса стало здаватися, що тісна кімната якимось незбагненим чином раптом почала перетворюватися на льодовик. А ще якихось десять хвилин тому всім було душно від тісноти й зачинених вікон.

За годину настане перший літній день 1921 року. Це за календарем. А насправді сонце вже два тижні безжально атакувало Херсон, пронизуючи будинки від дахів до підвалів, випалюючи траву в численних парках і скверах та скручуючи листя на деревах. Вулиці пливли в спекотних міражах, а босоногі хлопчики і чимало дорослих перебігали розпечені бруківки підстрибом.

Навіть могутній Дніпро, який підкріпився щедрими теплими дощами десь у верхів'ях і через це розсунув береги й затопив острови та квітучі різнотрав'ям заплави, не освіжав повітря. Не зробив винятку навіть для тих, хто 31 травня 1931 року на старенькому колісному пароплаві «Нестор-літописець» прибував із Миколаєва до Херсона. Попри те що на його борту були руйнівники старого світу, які в новому погрожували не чекати милості від природи, а казку зробити бувальщиною. І обов'язково в найближчому майбутньому!

Шльопаючи лопатями по воді, уламок старого світу, трудяга «Нестор-літописець» пристав до уцілілої ділянки дерев'яної пристані. Спінені хвилі накинулися на човни вздовж пристані, й ті задзвеніли швартовими іржавими ланцюгами і заметушилися, не знаходячи собі місця. На пароплав убігло херсонське начальство і завмерло, коли побачило знайомий із портретів гострий профіль і найвідомішу в Радянській Росії борідку, копіювати яку мало хто наважувався.

– Покажіть порт і суднобудівну верф, – порушив мовчанку Дзержинський, не почувши пишномовних привітань.

За пів години прикордонний катер «Червоноармієць» вже петляв навколо потоплених суден і барж. Начальник Рупводу^[14] Бобров оповідав про трагедію кожного з них, що загинули від врангелівської артилерії, яка минулого літа стояла на тому боці Дніпра. Проплили і повз напів зруйновану будівлю судноверфі. Фелікс Едмундович насупив брови й витріщився на кітель начальника порту. Гудзики і формена бляха на ньому сяяли, як у старі часи.

За годину в клубі водників на Судовій вулиці нарком двох найважливіших наркоматів провів засідання Херсонського районного управління водним транспортом. Усі учасники наради одностайно проголосували за щонайкоротші терміни підготовки річкового флоту до повноцінної роботи. Призначили відповідальних і встановили ці «щонайкоротші терміни». Не знайшлося нікого, хто бодай у дрібницях не погодився б із головним чекістом нової країни.

Тут-таки в їдальні клубу й пообідали. Вечеряли вже в управлінні ЧК. Після вечері за старою доброю звичкою взялися за аналіз роботи місцевих відповідальних товаришів. Як то кажуть, «на солодке» залишили своїх, «рідненьких» – херсонських чекістів-мародерів.

Без сумніву, працювати серед населення вони навчилися: закликали, тиснули на свідомість, наказували, зупиняли перехожих і переконувалися, що ті, згідно з постановою Ради народних комісарів, із золота мають при собі тільки обручку і хрестик дозволеної ваги, та ще жінкам дозволялись золоті сережки. Навіть чекісти, як виявляється, були не байдужі до слабкої статі. З особливим завзяттям здійснювали обшуки в будинках заможних херсонців.

Колишні несвідомі буржуї, купці, чиновники та інша наволоч хитрували й обманювали, як могли, трудящих країни і добровільно не повертали вкрадене в народ. Переплавляли золото та робили з

нього цвяхи, на які вішали картини й портрети нових вождів; зашпаровували штукатуркою в стінах золоті царські монети або набивали ними труби у бильцях ліжок; ховали антикваріат, коштовне каміння й золоті вироби в хитромудрих тайниках і навіть у вбиральнях. Усе це було марним перед досвідченим оком і гострим нюхом товаришів з ЧК. А якщо їхні досвід і наполегливість не спрацьовували, то вони вміли розговорити несвідомий елемент, зазвичай навіть не виходячи з його помешкання. І той здавав усе, бо умивався кров'ю і шаленів від виду оголених дочок або дружини.

Не завжди складалися протоколи й акти про вилучення. Особливо в перші місяці влади, яку принесла пролетарська революція. Тому по Херсону наполегливо повзли чутки про те, що є серед чекістів нечисті на руку співробітники. Але ж про чисті руки чекістів, їхні полум'яні серця й холодний розум і так часто говорив на нарадах Фелікс Едмундович. Тому виявляв і безжально знищував гниль, що посміла напнути на себе чекістську шкірянку, в якій, на відміну від іншого одягу, не заводилися воші й так зручно зберігалось вкрадене.

Таку гниль у Херсоні й виявили – аж п'ять співробітників. Цьому особливо сприяв Олександр Якович Аросев, який у полум'яному 1920 році був головою Херсонської губернської ЧК. Здавалося, найкращих Аросев забрав із собою до Харкова для роботи у Верховному трибуналі. Якраз – ні! Усе-таки залишив у Херсоні свої очі й вуха, які виявили тих товаришів по службі, хто чинив мародерство.

Із мародерами було все зрозуміло. А як бути з доповіддю уповноваженого особливого відділу товариша Варніча? Напевно, не знав цього й сам головний чекіст.

Така думка прослизнула в багатьох головах близьких соратників. Вони почали переглядатися – і, звісно, усвідомили, що колеги-чекісти вже відчитали цю крамольну думку, яка так підступно заповзла в їхні голови. І від цього в головах похолело і стало здаватися, що й стіни, попри задушливу духоту, стали покриватися

інієм, шар якого збільшувався з кожною хвилиною мовчання Дзержинського.

Певно, й самому Феліксу Едмундовичу стало нестерпно холодно. Він мерзлякувато повів плечима і, нарешті відірвавшись від вікна, повернувся до колег по полум'яній боротьбі за щастя трудящих усієї планети.

Далі сталося надзвичайне. Вперше після замаху в березні 1918 року Фелікс Едмундович Дзержинський власноруч відчинив вікно.

Соратники, розбившись на групки «своїх», до третьої години ночі шепотілися і безперервно курили. Але при цьому жодного разу не обмовилися про відчинене вікно.

Кожному партійцю, пролетареві й свідомому селянину було відоме прізвисько Залізний Фелікс. Ніхто не сумнівався, що тільки Фелікса Едмундовича воно може стосуватися. Адже більш принципового партійця, якого не вдасться зігнути ні ворогам, ні обставинам, не було, немає і не буде. І тільки деякі старі чекісти знали причину того, чому вони назвали свого начальника Залізним. Вони пам'ятали березневий день 1918 року. Пам'ятали і колишній кабінет голови ЧК на найвідомішій вулиці Москви – Великій Луб'янці, 11. Сюди, в Москву, після того як правити зі спорожнілої колиски революції Пітеру стало неможливо, слідом за Леніним і червоним урядом перебралася і Всеросійська надзвичайна комісія. Вона одразу ж облюбувала і реквізувала тут будинок страхового товариства «Якір».

Недремна варта революції виділила своєму голові кутове приміщення на другому поверсі – світле й просторе, з меблями і величезним, заввишки з людину, сейфом, що залишився від колишніх господарів. І ось у розпал напруженого трудового дня у відчинене вікно голови ВЧК з вулиці влетіла ручна граната. Дивом помітивши гостю, Дзержинський за лічені секунди подолав відстань із-за столу до відкритого броньованого сейфа. Вибух гранати пошкодив меблі, стіни, з вікон повилітали шибки, і тільки сумлінно виготовлений німецькими майстрами сейф залишився цілий і неушкоджений.

Коли в кабінет увірвалися колеги-чекісти, вони побачили крізь смуги пилю й диму Фелікса Едмундовича, який вилізав із залізного сейфу. Живий і неушкоджений! Того-таки дня йому виділили інший кабінет – із вікнами, що виходили у двір; він був менш вразливий для замаху. Але з того дня Дзержинський, який отримав прізвисько серед своїх співробітників Залізний, не торкався вікон. Помітивши це, в його присутності вікон не торкався ніхто інший.

Отже, уночі з 31 травня на 1 червня Фелікс Едмундович відчинив вікно. При цьому тільки найближчі соратники помітили, як змінилося обличчя головного чекіста. Інші, ті, хто смів підняти очі на мить, щоб побачити в одному образі щит і меч революції, нічого особливого й не завважили б. Але наближені, які бачили Дзержинського вдень і вночі, в дні поразок і перемог, про себе відзначили, як з-під блідої шкіри завжди запрацьованого ватажка раптом виступили сірі плями. Як загострилися риси обличчя, а сірі очі непохитного чекіста стали майже білими.

При цьому голос Дзержинського звучав так само, як і раніше, й ніхто не посмів проігнорувати наказ бути в підвалі о третій ранку. Хоч як не хотілося декому бути присутнім при страті хай і колишніх, та все-таки чекістів! Та що вдієш: сам Фелікс Едмундович наказав бути всім тим, хто супроводжував його у поїзді на південь. Чи то хотів нагадати, що смерть заслужено наздожене кожного свого, який зрадив справу партії та революції. Чи то волів вказати, що ще рано спочивати на лаврах переможної революції – адже роботи не поменшало, а навпаки. Чи то мав ще якісь причини, про які нехай кожен здогадується сам – і обливається від цих припущень холодним потом.

Але в підвал колишнього губернського казначейства сам Фелікс Едмундович о третій годині ночі не спустився. За пів години присуд над чекістами-мародерами таки було виконано, а присутні «гості» вирушили в оточені чекістів до готелю «Лондонський»^[15] на довгоочікуваний відпочинок.

Розбуджений першим ранішнім промінням степовий вітерець, що за ніч увібрав солод різнотрав'я, зметнувся назустріч сонцю, але швидко втомився й по широкій спіралі став опускатися до землі. На передостанньому витку вітерець зачепився за скромні будиночки військового форштадту, званого Воєнкою, і понісся в нескінченність степів, залишивши в Херсоні свої повітряні пір'я-потоки. А ті лагідно осідали на стінах, дахах та деревах і сором'язливо, з приємною свіжістю пливли у відчинені вікна. Якщо вікна, звісно, були відчинені.

А відчиненого «залізною» рукою вікна на другому поверсі Херсонської ЧК ніхто не посмів торкнутися. Навіть всупереч інструкції. І це задоволено завважив про себе Фелікс Едмундович, ба навіть посміхнувся. Присутні, звісно, помітили цей прояв людських почуттів, адже не зводили очей з головного чекіста. Природно, що ця усмішка викликала різні здогади у присутніх, але лише народному комісару до кінця була зрозуміла причина її появи.

Фелікс Едмундович м'яко закрив теку, матеріали з якої вивчав останні пів години, й повільно обвів поглядом сірих очей усіх тих, що були перед ним у кімнаті. При цьому голова верховного революційного трибуналу товариш Аросєв, який сидів на краєчку жорсткого стільця, випрямив спину, але, хитнувшись, залишився сидіти. А ось чекіст Варніч, що стояв за його спиною, ще більше витягнувся – хоча й до того застиг у зразковій стійці «струнко». Тільки той, про кого попередня доповідь сприймалась як «маячня», так і залишився стояти, спершись на стіну, не змінивши пози за весь той час, поки тривав допит. Допит, що завершився детальним вивченням документів самим Дзержинським – із тієї теки, яку він згорнув зараз багатозначно м'яко.

Тепер слід було скласти кубики цієї справи в правильну піраміду й увінчати її правильним рішенням. Фелікс Едмундович підійшов до

відчиненого вікна і твердо вимовив:

– Добре. Я приймаю ваші умови. Але не чекайте будь-яких письмових угод або що.

– Вони мені не потрібні, – тихо, проте виразно відповів той, хто ще кілька днів тому кожне слово розтягував на годину, тряс контуженими руками й ледве утримував голову на витонченій голодом шиї. – Ви ухвалили правильне рішення. Таке ж правильне й корисне, як і тоді, в порту, коли доправились до Херсона.

Здається, вперше в житті Фелікс Едмундович здригнувся. Він обернувся до арештанта, підійшов до нього впритул. Але погляд головного чекіста, який змушував людей з кам'яною натурою розсипатися на пісок, не вразив цього непримітного чоловічка.

– Товаришу Варніч! Віднині ви безпосередньо будете займатися цією справою. І жодною іншою. Будете їсти і спати поруч із цим... Відведіть в'язня.

Після того, як за уповноваженим особливого відділу і його арештантом зачинилися двері, Дзержинський звернувся до голови Верховного революційного трибуналу України.

– Тебе я знаю багато років, Олександрє Яковичу. Хочу знати ще принаймні стільки ж. Тож тримай справу під особистим контролем. Тим паче що підслідний – тезко тобі і по імені, й по батькові. І це знаково. Не підведи!

– Слухаюсь, Феліксе Едмундовичу, – і, вже відчинивши двері кімнати, приклався хусточкою до спітнілого лоба й тихо додав: – Не підведу. Ти ж мене знаєш.

– Знаю! Іди відпочинь. І мені потрібно прилягти.

Двері тихо зачинилися. Дзержинський подивився в дальній кут. Там, за чорною конфіскованою шовковою ширмою з червоними китайськими драконами, було поставлено для нього конфісковане ліжко.

– І як він знав? – звернувся немов до себе впівголоса. – Або хто йому сказав? І що сказати, коли я ще ні з ким про це не говорив. Це було тільки в моїй голові. Якось промайнуло. Як спалах, як

блискавка. Але така, що я встиг розгледіти батька. Адже він почав учителювати саме в цьому місті, в тільки-но відкритій чоловічій гімназії. Можливо, він назавжди пустив би корені в цьому Херсоні, якби не циркуляр жандармського управління «Про встановлення поліцейського нагляду за вихідцями з Польщі, які перебувають у Херсонській губернії». І тоді в мене було б зовсім інше життя. І тоді б я не застрелив свою сестричку... Я просто був дитиною і грався з батьковою рушницею... А сьогодні, спускаючись із пароплава, я... Мені здалося, що я її побачив! Ні... Звісно, це була не вона. Просто безпритульна дівчинка років шести-семи... А таких безпритульних у країні мільйони! І тієї миті зрозумів, що тільки я зможу швидко й ефективно побороти цю ганьбу революції. Уже завтра ЧК отримає наказ про ліквідацію дитячої безпритульності в найкоротші терміни. Я запроваджу для цього ще одну ЧК^[16]! Але самого лише мого бажання в жодному разі недостатньо. Потрібні продовольство, паливо, ті ж учителі, будівлі й ще купа всякої всячини. Чимало цього можна купити за кордоном. Особливо продовольство! Ось де б знадобилося золото. Як гадаєш, чи справді можна розраховувати на це херсонське золото?

Останнє вимовив уже голосно.

Тонко заспівали ліжкові пружини за шовковою ширмою. Плавню відсунулася одна з частин ширми, зігнувши вогнедишного дракона. А коли дракон повернув своє мальовниче єство, перед головним чекістом країни Рад постав чоловік украй невиразної зовнішності, в поношеній гімнастерці й галіфе. Комісарська куртка і стоптані чоботи надавали йому вигляду бувалого в бувальцях чекіста, який так і не зірвав жодної зірки вдалої службової кар'єри.

– Треба діяти як людина думки. А гадати і сподіватися – це вже майже здатися!

– І що?.. – суворо подивився на співрозмовника Фелікс Едмундович.

– Думаю таке: англійські печатки на ящиках, без сумніву, справжні. А золото в цих ящиках, із клеймами ювелірних заводів

Фаберже та Морозова, без сумніву, відповідає пробі й вазі. Але...

Подивившись на шовкову ширму з нескінченно далекого Китаю, Дзержинський запитав:

– Упевнений, що китайці не допоможуть?

– Я розмовляв із Саном і Ваном. Вони великі майстри своєї справи. У Китаї тортури – це мистецтво. Люди в їхніх руках – лише заготовки для шедевра ката. Їхній досвід дозволяє з першого погляду оцінити цю заготовку. Але для переконливості вони все-таки застосовували до цього суб'єкта вашої домовленості свої голки. Відразу ж і заявили, що ця людина – не зовсім, так би мовити, людина. Сказали, що є такі особливі люди, маківки яких торкнувся сам Будда!

– Божевільний? Фаталіст? Фанатик?

– Радше святий, наділений милістю небес...

– Добре, що тебе не чують інші наші товариші...

– Ще китайці запропонували таке: щоб наш знайомец усе-таки виказав місце, де зберігається це золото, застосувати останній аргумент – змію, що обвиває нефритове гніздо. Це тортури, коли роздвоюється член, розрізається й вивертається мошонка, і... Такий неймовірний біль, після якого він якщо виживе, то назавжди втратить розум.

– Не наш випадок... Залишається тільки пряник для того, кого торкнувся сам Будда? Сподіваюся, що ці брати Сан і Ван знають, про що кажуть. Китайські товариші багато чим допомогли нашій революції.

– Так. І це не забудеться... Згоден: батіг – не наш випадок. Але...

– Щоб ти не мучив мене своїм «але», займися цією справою сам. Сподіваюся, що тобі це буде цікаво і задовольнить твій гострий розум, мій надійний товаришу Ґете?

Після довгого мовчання надійний товариш Ґете відповів:

– У великого Ґете^[17] є мудра думка: «Розумні люди – найкраща енциклопедія!» Думаю, що наш арештант – людина особливого розуму та здібностей.

– А поки що наказую без особливого галасу перевернути Херсон, починаючи з його підземелля.

На ці слова Голови ВЧК розмовник стенив плечима.

– Гадаю, що чорнило, папір і пір'я – правильніший шлях. У мені утвердилось бажання дослідити книгу життя того, кого, можливо, торкнулися небеса. І ще... Ви відчинили вікно...

– Серце мало не розірвалося. Такого нестерпного болю ще не було... Відтоді як побачив залиту кров'ю сестру...

Термінова телеграма. Цілком таємно. Москва. Луб'янка. Відділ по боротьбі з контрреволюцією. Уповноваженому з особливо важливих справ товаришеві Гете.

(З оперативного донесення від 5 червня 1921 року).

Згідно з вашим розпорядженням, Мідас переведений у слідчу в'язницю^[18] в камеру особливого контролю. Забезпечений посиленням пайком. Охоче йде на контакт зі слідством. Подальша робота – згідно з вашою інструкцією та переліком наданих запитань. Уповноважений Варніч.

Херсон. 6 червня 1921 року. Слідча в'язниця. Камера допитів

Височенний латиш, тримаючи в руках величезну зв'язку ключів, із незворушним спокоєм і ангельським терпінням відмикав і замикав безліч ґратчастих дверей. Із того, як цей конвоїр ніжно причиняє чергові двері, можна було зробити висновок: свою роботу він поважає, розуміє і, певно, любить. Замкнув – відімкнув, «до стіни», «вперед», «стояти» – ось і весь процес, що не вимагає особливих розумових і фізичних витрат життєвої енергії.

Ходили коридорами херсонської в'язниці довго, а потім конвоїр звелів зайти в приміщення і зачинив за арештантом двері. Товстенні залізні двері в моторошний склеп глибоко під землю. Оглянувши сірі стіни, підлогу та стелю з численними темними плямами, арештант похитав головою і звернувся до чекіста, що, попри пекло херсонського літа, сидів за залізним столом у нерозлучній шкірянці.

– Звичка підвального... О! Вибачте... підпільного життя? А це камера тортур? – спробував жартувати підконвойний.

– Власне кажучи, підпільником я не встиг побувати, – зовсім не образився той, хто сидів за столом. – Спишемо ваші слова на цікавість, бо запитання тут ставлю я. Хоча... нехай між нами відбудеться бесіда, а не банальний допит. Бачу, ви згодні. Зупинімося на анкетних даних, які ви зволили мені запропонувати, шановний Олександрє Яковичу. Мені й надалі так до вас звертатися? Чи будуть зміни в анкеті?

– Олександр Якович Гордієнко. Змін не буде.

– От і добре. А на запитання відповім. Це особлива камера допитів...

– Я бачу.

– Ах, ви про ці плями на стінах, стелі й, зрозуміло, на підлозі. Запевняю: багато з них – сліди, що залишилися від царського

режиму. Я розумію. Ви з вашим козацьким дитинством, отроцтвом і юністю були особливо далекі від світу криміналу. Тому... певен: вам невідомо, що до війни з японцями особливо небезпечний кримінальний елемент кораблями відправляли на каторгу. Так далеко, що й уявити не можу, кому це на думку спало. Десь навіть згоден, що Сахалін – ідеальне місце для каторжан. З острова не втечеш на волю. Розумію і головну ідею – каторжани відбудуть термін, звикнуть, обживуться і не забажають повертатися в Росію. Так і з'явиться цивільне населення на тому Сахаліні. Нехай поки що з покидьків суспільства, зате діти, ні, радше їхні нащадки, можуть стати законослухняними і вірнопідданими. А після того, як Японія надавала тумаків імператору всеросійському в тій війні й відірвала половину Сахаліну, злочинців вирішено було залишати в центральній частині імперії, але в каторжних в'язницях. Знаєте... ці ланцюги, кайдани та інше... Зокрема різки... Сікли усіляких бунтарів і порушників тюремного порядку. Справді, десь на початку століття був наказ Міністерства юстиції «застосовувати у в'язницях тілесні покарання, зважаючи на психічний стан арештантів і їхню інтелігентність». Але це вже на розгляд начальника в'язниці. Бувало, й пику били та інше. А тут було найзручніше. Запевняю, якщо у цій камері зазвучать єрихонські сурми^[19], їх навіть поверхом вище не почують.

– Зручно для розстрілів, – криво посміхнувся Олександр Якович.

– Насміхаєтесь?! Але в Херсоні виконують вирок абсолютно в іншому місці. Місцях... А щодо того, чому ми зустрічаємося тут... Зручно. Сюди спускаються тільки ті, кому слід. І окремий вхід є в ці підвали. Та й інші причини. У кожної в'язниці є секрети.

– То ви з тюремників, товаришу Варніч?

– Саме для вас – товариш Варніч. Як виняток. Впевнений, коли все це закінчиться, ми ще потиснемо один одному руки як товариші. А стосовно вашого зауваження... Відповім – я з покоління «пінкертонщиків». Розумію, у вас були інші наставники та інші інтереси. А були люди, які начиталися книжок про пригоди

російського детектива Путілова та інших героїв бульварної літературщини на кшталт Ніка Картера, а особливо Ната Пінкертон, й почали марити роботою в «розшуку». Бувало, з дому втікали, як, наприклад, я – дванадцятирічний Альбертик. Дістався з Пензи аж до Москви! Затримали на вокзалі. Тому поліційному чину, що мене затримав, я відразу заявив: «Хочу до вас у сищики. Я грамотний і цю справу добре знаю. Можу хоч зараз що завгодно розслідувати. Від мене ніхто не сховається. Тільки до батька не відправляйте. Все одно втечу, бо ж розшукове діло дуже люблю...» Ось таким смішним хлопчиком я був. А зараз... Самі бачите... Та, перш ніж ми почнемо нашу першу, певен, дружню бесіду, будьте ласкаві підкріпитися. Сподіваюся, у вас немає упередження до окосту, копченого сала і дніпровського оселедця. А для початку по чарці. Не дивіться на мене так. Хочу бути з вами гранично відвертим – у цьому випадку я виконую наказ. Ви нам потрібні, а ми потрібні вам. У разі нашого спільного успіху будуть виконані ваші домовленості з Феліксом Едмундовичем. А я отримаю нову квартиру в Москві. Теж непогано. А якщо ні... Зрозумійте: на одній гілочці сидимо, мій дорогий, навіть дуже дорогий Олександрє Яковичу. Та й записали ми вас під прізвиськом Мідас^[20]! Отож будемо розмовляти – і намагатися сподобатись один одному. Бути друзями – значить бути один одному корисними. І пам'ятайте: обдурити друга – перетворити його на ворога. З цієї хвилини ви, Олександрє Яковичу, не арештант, а особистий друг уповноваженого особливого відділу Херсонської ЧК Альберта Михайловича Варніча. Тобто мій. Від вас залежить, ким, з ким і куди ви звідси підете. Ви для нас дуже цінний і важливий. Бачите, навіть сюди вас перевели з Богородицької. Це щоб уникнути можливої помилки.

– І якої ж?

– Час від часу вичищають камери в наших підвалах. Бувало – помиляються. Усіх зара`з – а потім бігаєш, шукаєш, а людини вже нема, і справа сама собою закрита. Так що вип'ємо за нашу плідну дружбу.

– За щось інше ні, а за корисну дружбу навіть з ворогом вип'ю. А ви хіба нічого не записуватимете? І навіть протоколу вести не будете?

Альберт Михайлович від душі розсміявся.

– ЧК і так на вас неймовірно витратилась. То бодай на папері й чорнилі заощадимо. Почніть з того, що вважаєте за потрібне сказати. У нас є час... Усе на користь довіри буде.

Кавказький фронт. Жовтень-листопад 1914 року

Хто ж міг знати. Хто міг подумати, що в цього сухаря, педанта, служаки до нутра кісток, осавула Котляра такий сильний і чудово поставлений голос. При цьому він здатний ще й так висвистати пісню, що козаки, розчулившись, із заздрістю витирали тильним боком долоні вдячну сльозу. При цьому поглядали один на одного, кивали і, закінчивши одну пісню, відразу переходили до іншої.

Що й казати – разом із піснею з козаків рвалася на волю й душа. Під невпинний і веселий стук коліс 1-й Кавказький полк поспішав на війну!

Там, за Каспієм, залишилися огидні пустелі зі своїми задушливими піщаними бурями і саманні казарми, конюшні та фортечні стіни. Кушка – не тюрма. Фортеця! Але вийти за її ворота можна тільки в складі сотні, й найчастіше в погоню за контрабандистами. Ще, дасть Бог, комусь закортить вирушити у наукову експедицію в Персію або Афганістан. Тоді вчені голови в окулярах із золотою оправою покличуть із собою пів сотні козаків, що знемагають від спеки й монотонності служби. Та ще раз на рік полк виступає в почесний похід до хівинського хана – нагадує йому та іншим князькам і баям про те, що тридцять років тому в Закаспійську область прийшла влада білого царя. Непорушна і вічна!

І в тому завойованому краї співали пісні, танцювали й зачитували один одному листи з рідної кубанської землі. Адже весь особовий склад полку, від командира до водовоза, складався з кубанських козаків! Але жодного разу за всі роки полк не був у такому піднесеному настрої. Полк радів. Повернулися в Росію! І, зовсім трохи затримавшись, вирушили на фронт! А там усе, для чого народжений козак: хоробрість, молодецтво, вміння, можливість відзначитися в боях, а ще нагороди та позачергові чини. І потрібно

поспішати. Війна буде нетривалою. Ось закінчиться ще до прибуття на фронт, і буде просто прикро.

Щоправда, деяким одруженим офіцерам довелося заспокоювати дружин – але на те вони й дружини, щоб сльозами проводити на війну.

Добре, що більшість офіцерських і козацьких дружин не встигла на вивантаження полку в Баку. І це слава Богу. Не потрібно їм було бачити, який жалюгідний вигляд мав полк після каспійської качки. Козаки – напів хворі, немиті, нечищені, мокрі й зігнуті в три погібелі від холодних дощів. Коні ще гірші – брудні, неприємні на вигляд, ніби їх побила короста. А ще... Усі коні витерли свої хвости об дошки бортів «догола», і тепер ті стирчали, немов качани^[21]. І здавалося, що нічого вже не виправиш. Але козаки на те й козаки. Жартами і примовками та за роботою полковою швидко самі оговталися й коней любов'ю відродили. Он які тепер козаки браві й охайні. Сидять біля прочинених дверей теплушок, звівши ноги, і заливаються піснями й сміхом. А хвости у конячок відростуть. Буде чим відганяти турецьких комарів і гедзів.

У Тифлісі^[22] останній ешелон затримався. Старшини полку зранку відбули в штаб Кавказького фронту. Вільні від чергування офіцери-закаспійці «відбили» кілька столів у переповненому офіцерами вокзальному ресторані. Чи то від службового старанності, чи то від гордості за земляків, а радше заради особистої вигоди, буфетник особливо рекомендував грузинський коньяк. Казав, що кращий від французького. Виготовляє його в Кутаїсі один грузин – Давид Сараджишвілі. Торік цей напій завоював тринадцять медалей на міжнародних виставках. Коньяк виявився чудовим. Фрукти – свіжими й солодкими. Шашлик танув у роті.

Поправивши бездоганно чистий жерьолок^[23], сотник Неустроєв вирішив приєднатися до Захарія Герасимовича.

– Здивований, пане осавуле. Здивований...

Захарій Герасимович скосив око на молодого сотника.

– І чим же, пане сотнику?

– Не тільки вашим голосом, а й тим, як майстерно ви його використовуєте. Це не просто спів... Це... Це... Що це?

Захарій Герасимович із подивом подивився на сотника, котрий хапав відкритим ротом повітря, і простежив за його поглядом. Усміхнувся старий служака-осавул, якому вже було за тридцять. Але не встиг ані слова сказати, ані стримати свого товариша по службі.

А той уже кроків за двадцять розпікав дев'ятох козаків. І, правду кажучи, було за що. Всяке буває на війні, коли йдуть бої, коли доводиться здійснювати багатокілометрові марші або місяцями сидіти в окопах. Але щоб у такому вигляді висуватися на фронт? Це просто принизливо для російської армії! Були вони у старих, бувалих у бувальцях, а в багатьох місцях ще й з різнокольоровими латками світло-сірих черкесках дивного крою з пом'ятими малиновими погонами. У нестатутних широченних шароварах із плоскими до непристойності папахами, без кокард і козацьких відзнак, що були даровані на головні убори імператорами багатьом кубанським і лінійним полкам. Ба більше: ці горе-вояки ще й не мали натільних сорочок. У розкритих комірах бешметів це було особливо зухвалим.

– ...навіщо государ імператор назавжди звільнив кубанського козака від всякого податку? Щоб козак справив собі стройового коня і вирушив у похід в справному обмундируванні! А ви... Ви ганьба імператорської армії. Ви ганьба війська кубанського! Вам що, курка на ногу наступила?

– Пане сотнику! Йдіть за мною! – пролунав за спиною розгніваного офіцера голос осавула Котляра. Підкоряючись наказу, сотник Неустроєв повернувся на каблуках і, важко дихаючи, пішов слідом за старшим офіцером.

Відійшовши на дюжину кроків, Захарій Герасимович відсердився й тихо сказав підлеглому офіцерові:

– Одразу ж погоджуся, що ваш гнів, Петре Івановичу, доречний. Під час війни держава зобов'язана надати козацьким частинам гвинтівки, кулемети й артилерію. Вся інша зброя, а також амуніція й

обмундирования – за рахунок козака, що відправляється на війну. Придивіться до зброї. Що скажете?

Сотник Неустроєв видихнув грузинський коньяк і насилу повернув голову до спертих спинами до стіни вокзалу його земляків-кубанців. Придивився і згідно закивав головою.

Нічого не скажеш – озброєні дорого. Не поскупилося начальство на цих козаків. Отже, вони того варті. Замість кавалерійського короткого карабіна або піхотної трьохлінійки Мосіна – німецький маузер, гвинтівка високої точності, сили бою і надійності. На ремені замість кинджала, гордості кожного козака-кубанця, – ніж у м'якому чохлі й кобура з револьвером. А до плечових патронташів, уже давно викреслених з армійського статуту, прикріплені бомби РГ-14 системи Рдултовського. Такі самі секретні ручні гранати надійшли для випробування й ознайомлення в фортецю Кушка саме перед від'їздом 1-го Кавказького полку на фронт. А ще на кожному з тих козаків – моток тонкої незвичайної мотузки та зв'язки гачків і кішок. Увесь цей грізний арсенал доповнювали незвичайні об'ємні мішки з безліччю нашитих кишень. Таких не передбачав жоден статут. Отже, шили самі або на замовлення.

– Поки що ми, офіцери, бачимо в козакові гарнізонну одиницю, яка, відповідно до статуту та розпорядку, повинна бути сита, задіяна в службі й мати статутний вигляд. А головне – дисципліна і суворий порядок! Та на війну завжди висуваємось, як на святу справу. А багато хто як на свято – в шовках і золоті. Можу вас запевнити, що вже за кілька днів козаки, та й ті офіцери, що не стануть ховатися за спинами своїх підлеглих у турецьких горах, та ще й узимку, дуже скоро стануть схожі на цих... Втім, я не маю слушності. Потрібно дуже постаратися, а краще народитися такими, як ці козаки. Упевнений – це ті, хто піде попереду армії. І якщо Господу буде завгодно, щоб російська армія увійшла в Константинополь, то запевняю, що першими будуть саме вони – ті, кого зараз прийнято називати розвідкою. Ім'я в них більш давнє і більш вагоме...

– Я зрозумів, пане осавуле. Міцний коньяк у цього Давида Сараджишвілі. Закрутилася голівонька. Осліп чи що... Я про них з дитинства чув. Але ні в Ейському козачному училищі, ні згодом на службі не довелося бачити. Дозвольте...

– Ідіть, Петре Івановичу, – кивнув пан осавул.

Рішуче підійшов до кубанців сотник Неустроєв. Неспішно відірвавши спину від вокзальної стіни, козаки зішлися плечем до плеча.

– Ви, братці, не ображайтеся на те, що я тут погарячкував. Самі знаєте – війна! Пан осавул сказав, що ви першими ввійдете у ворожу столицю. Знаю – так і буде. Знаю, що на стежках війни ще не раз зустрінемося. І все ж розумієте, чого мене на крик потягнуло...

– Розуміємо. Та й те правда – стоїмо, людям баньки лоскочемо. А панове офіцери дуються та червоніють. Та з тієї натуги нас під хвіст і чехвостять. Як би конфуз у них з того дуття не вийшов, – не за статутом відгукнувся на вигляд старший роками козак.

– Ви вже третій за пів години, хто язиком нас хвацько рубає, – зітхнув інший козак, що на голову був вищий за своїх друзів. Зітхнув лукаво та очима й стрельнув. Видно, і йому, і товаришам його до душі ті розваги. – Тільки наш батько-отаман відійшов у справах. Що розчесали нас по-кубанському і нашою говіркою, то спасибі вам. А то інші піхотні й штабні кричали, ну чисто як городові на базарі, а ми й не зрозуміли. Ви, ваше високоблагородіє, і не кричали зовсім, а балакали! Хоч і голосно... Особливо за курку дякуємо...

Від тих слів враз потепліло в грудях у сотника Неустроєва.

Не за статутом сотенного величати «високоблагородіє». Таке звертання застосувалося тільки до старших офіцерів, починаючи з чину осавула. Сотника, як і прапорщика, хорунжого і підосавула, слід за статутом титулувати «ваше благородіє». Але ось вже душа кубанська! Всіх козацьких офіцерів кубанські козаки, як і в гвардії його величності, титулюють «ваше високоблагородіє».

Із запорозьких часів отаман – батько для козака. Він нагодує, від смерті врятує, за хоробрість нагородить і ще багато всього. Такими

були і козацькі офіцери для своїх козаків. Але була й особливість устрою кубанського війська. Більшість офіцерів від народження були, як то кажуть, від землі. Хто за гроші батьків, хто за кошт станичний – навчалися здібні дітки у військових козацьких гімназіях, потім у козацьких військових училищах, а згодом осягали головну військову науку – полкову! А генеральною академією, звичайно ж, була війна!

Раділи рядові козаки, що керують ними їхні-таки земляки. Але Бог офіцерам дав особливі знання і вміння: не допустити марної смерті чи каліцтва свого підлеглого, який найчастіше був і з однієї станиці. Адже відповідальний такий офіцер і перед колом станичним, і перед батьками загиблого або скаліченого.

Та й про курку... Згадалося Петрикові, а нині заслужено Петрові Івановичу, як мати в дитинстві покрикувала на своїх трьох синів, що від сходу сонця й до сутінків на конях гарцювали та лозу рубали. А якщо до роботи ставали, то могли й на обід не прийти.

Зволожилося праве око в геть іще молодого офіцера, але стримав руку, не пустив до ока. Зовсім вже по-станичному тихо сказав козакам-кубанцям:

– Ідіть-но, братці, на край платформи, та подалі від буфету офіцерського. Там будьте ближче до батька-отамана, поки до фронту не дісталися. Не всі офіцери тут від козачого кореня. Та й такі, як я, трапляються... напідпитку... Ну, словом... Ідіть. Чує душа, ще побачимось.

– Звидимось! – усміхнувся і навіть підморгнув панові офіцеру козак, у якого довгий чуб був обгорнутий за праве вухо. – Якраз у Стамбулі й побачимось, – і вже не звертаючи уваги на сотенного, велів: – Збирайтеся, брати-козаки. Відійдемо он туди, куди дід Назар батька нашого повів.

І пішли на край платформи своєю особливою ходою, яка звела б з розуму будь-якого стройового офіцера в тих російських гарнізонах, що перебували за козацькими землями. Лінкувато, неквапно та ще й перевальцем. Ніби зовсім ходити не вміють. Та ще й який там лад,

який там стройовий крок. Точнісінько як діди, що ноги відсиділи в неспішних бесідах.

– Ну, ви бачили, пане осавуле, – вказав на спини козаків сотник Неустроєв, повернувшись до усміхненого Захарія Герасимовича.

– Бачив, – кивнув той. – У японську. Десять років тому. Ще хлопчиськом тоді був і багато чого не розумів. Але бачив, як ось так ішли до японців у тил. То особлива хода! Так ходить звір. Тихо, але невтомно, поки не схопить здобич. Особливий шик! Франтівство! Як і їхній зовнішній вигляд. Ви ж уміть відрізнити гвардійського офіцера від інших. Ось бачите. Тепер відрізнити пластуна від навіть найбільш героїчного козака...

Наступний військовий потяг рушив від перону Тифліського вокзалу. Величезний чорний паровіз, пофиркуючи молочними парами, потягнув до театру бойових дій Кавказького фронту теплушки, з розкритих дверей яких відразу залунали хвацькі козачі пісні.

– О! Ще один іде...

– Та біс із ним. Не останній.

– Встигнеться ще.

– Прийде і наш час...

– І як дід аж сюди дістався?

– Отже, серйозна справа у нього до Баті.

– Я вже, правду кажучи, думав, що дід того... А він, бач, живий...

– Ну то так. Так...

Неспішно перекинувшись словами, дев'ять козаків, зрозумівши, що розмова затягується, одночасно почали набивати люльки, кожен своєю особливою тютюново-трав'яною сумішшю. З кінця платформи, куди їх запросив бравий сотник-закаспієць, вони дивилися вниз, уздовж полотна, де оддалік від публіки, яка проводжала та

прогулювалась, їхній старший, командир, між собою отаман, а частіше «Батя», не погоджуючись, махав руками, намагаючись перелічити згорбленому старому. Той, геть висохлий дідок, мовби й погоджувався зі своїм розмовником, але, варто було Баті опустити руки, тут-таки казав щось таке, що знову змушувало отамана піднімати руки до небес, опускати до землі і, як останній аргумент, показувати ними на своїх козаків.

Той, хто спричинив таку поведінку командира, стояв за спиною старого і одразу ж не сподобався команді. Геть іще хлопчисько. Здається, ще й в ластовинні. Та такий білявий, що й не зрозумієш, чи є в нього хоч якісь вуса. А вже брів і волосся з-під кубанки годі й помітити. А кубанка ладненько зшита. Новісінька! Та й черкеска стройового темно-сірого кольору точно по фігурі сидить. Як улитий у ній хлопчисько – з усього видно, що звик до форми кубанського війська. Але при цьому тримався він як чужий, бо ніяк не реагував на те, що старші козаки отак сперечаються через нього. Звичайно, ніхто й не чекав якихось звуків чи, не приведи Господи, втручання в бесіду. На Кубані це закон: старші говорять – мовчи, а говори тільки тоді, коли тебе запитують. Але все-таки... Ні м'яз на обличчі не здригнеться, ні очі не скосять, нема ні рум'янцю хвильного на щоках, ні зморшки заклопотаності під кубанкою. Стоїть струнко після того, як Батя на нього гаркнув, та й по всьому.

Не могло так довго тривати. І так Батя руками розмахався. Схилив дід голову і, здається, всім тілом наліг на свій з вікової вишні зроблений ціпок. А тут раптом крякнув, тицьнув ціпком між колін отамана й так крутнув, що ноги Баті вище голови піднялися. Поклав старий отамана на кам'яні плити та ще й своєю вишнівкою на груди натиснув. Щось сказав недовго і вказав своїм ціпком на юного козака. Потім простягнув руку і легко, як хворостинку, притягнув на себе могутнє тіло отамана. Махнув той рукою, погоджуючись, і схилився в старечі обійми. Тричі обнялися.

Старий на прощання перехрестив Батю, а потім суворо помахав на нього своїм скрюченим, коричневим від старості пальцем. Велів і

тому, веснянкуватому підійти й на коліна стати. Перехрестив та ще й в чоло поцілував. Потім весь у клубок згорнувся і покрокував, човгаючи, старечою ходою вздовж полотна. Туди – в холодні, майже зимові гори, а не назад у затишний Тифліс, назва якого означає – «тепле джерело». Чи то від того, що місто, ставка Кавказького фронту, було переповнене російськими офіцерами й генералами, золоті погони яких змушували старого сумно хитати головою. Чи то вирішив провідати когось із кунаків по минулому бойовому життю. А чи волів про щось запитати в Господа з верхівки найвищої гори.

Проводжаючи поглядом згорблену спину старого і спостерігаючи за тим, як шанобливо їхній Батя застиг у поклоні, козаки потягували люльки й перекидалися словами.

– Та піддався хитрий Куля. Нашого підосавула [\[24\]](#) і конем не зіб'єш. А впав Батя як на картинці...

– А як можна діда не послухатися?

– І чого з дідом сперечатися?

– Хоч би й Куля, але то ж дід!

– Дід є дід... Козак дідові коритись повинен. Бо дід – совість козачого братства.

Тихо перемовлялися козаки, поки їхній Батя обернувся і швидким кроком попрямував до них. Команда враз розступилася, і Куля стрімко увійшов в коло.

– Отже, так! Той малий тепер з нами. Самі знаєте, що це значить...

– Знаємо. Розуміємо, Юхиме Олексійовичу... Так і буде, – з розумінням загули козаки.

– Цить! – гаркнув підосавул Куля. – Треба поважати дідів. Вони поручилися за того малого. Якщо вони вирішили, то так і мусить бути. Ми тут усі з діда-прадіда пластуни. Всі зав'язані – і кровно, і по-кумівськи, і родинно... Не раз у ділі були. Один одного як облуплені знаємо. Розуміємо, що у кого в голові і як те використовувати. Малий нам ніби й тягар. Кожен пластун – козак, але не кожен козак – пластун. Наглядати за ним – та ще морока. Але дідам я слово дав. Тепер той малий мені брат, і вас прошу прийняти

його як брата-пластуна. Може, на щось і згодиться. Поки що не панькайте його. Подивимось, що за чорти у нього в душі смолу перемішують. Може, то й справді заміс особливий.

Особливий заміс! Це про природних пластунів, а не про тих, кого в них записують за наказом. Це вони, спадкоємці вікових військових традицій і таємних мистецтв, після того як Катька потьомкінська спочатку знищила Січ і вольності запорозькі, а потім змиловилася й відписала землі на Кубані, першими висадилися на Таманському півострові 25 серпня 1792 року. Звідси першими й пішли по воді, болотах, очерету та сухих степах. Від гирла Кубані й до Кавказьких гір досліджували і землі, і води, і сусідів. Вони ж першими й зійшлися в бою з тубільними племенами, які не хотіли ділитися водою, рибою, дичиною і пасовищами. Вони ж навіть після того, як силою зброї запорожці, іменовані тепер кубанськими козаками, примусили горян до миру, першими зустрічали в засідках розбійників – бездомних кінних фанатиків-«хаджиретів»^[25], піших бандитів «психадзе»^[26] і просто неприборкану горянську молодь, яка продовжувала грабувати, різати, брала в полон. Це пластунам доводилося годинами підповзати до ворога^[27], по горло стояти в крижаній воді, нерухомо сидіти навпочіпки – і з такої незручної пози миттєво вступати у бій. У бій, в якому необхідно було перемогти, бо пластуни в полон не здавалися, поранених не покидали, полеглих ховали на місці або забирали з собою.

Вони – ті, хто вміє влучно стріляти на «хрускіт», вистежувати в повній темряві сакма^[28], здатні тінню просочуватися у ворожий табір. А ще досконало володіють рукопашним боєм і хвацько б'ються шаблею на коні. Вони завжди були найкращими з найкращих. Та й віку гожого. Особливого! Молоді козаки занадто гарячі для пластунської справи, а після сорока – вже важкі.

А цей іще малий, що тут скажеш? Чи виявиться він таким самим досвідченим, розсудливим і холоднокривним, як старші в команді? А водночас спритним, стрімким і витривалим, як молодші? Та навіть не

це найважливіше. А те, чи готовий померти, рятуючи інших? І якщо вже вмирати доведеться, то не за нагороди державні й не за багатство – за віру, за землю, на якій народився, за сім'ю, за честь і славу козацьку!

– Отамане! Хто ж той малий? – запитав Батю його кум і права рука Чупа, поправляючи пасмо волосся на своєму правому вусі.

Стенув плечима підосавул Куля, а потім махнув рукою.

– Гей, козаче, йди-но сюди!

– Слухаюсь! – голосно відгукнувся той, через кого дід здійснив далеку подорож від Тамані в серце кавказьких гір. Він бігом попрямував до отамана.

Наблизившись, за статутом перейшов на крок і зупинився за три кроки від командира. Приклавши руку до кубанки, так само голосно доповів.

– «Вольноопределяющийся»... тобто однорічник [\[29\]](#)...

– І чого кричати? – стенув плечима височенний козак. – На турка так будеш єрихонити. А ми між собою балакаємо.

– То і я можу балакати, – згідно кивнув той малий.

Юхим Олексійович рухом руки зупинив молодого козака.

– Отже, доброволець. Грамотний, отже... За новою модою панове офіцери в царській армії до таких звертаються на ви! А ми всі козаки-брати! Усе, як у давнину. Давай папери...

А поки доброволець діставав із внутрішньої кишені документи, Чупа з-за плеча кума-командира запитав у новоприбулого.

– З якої станиці, козаче?

– Та... Не зі станиці... З Антонівки я... – й не змигнувши сіро-блакитними очима, спокійно відповів той.

– А де це? – запитав один із козаків. – Може, під Москвою десь?

Доброволець усміхнувся, але миттєво стягнув губи до нитки.

– Ні. То селище під Херсоном. За козаків було Широке. Переселені селяни прижили назву Антонівка. В паперах і так і так пишуть. В моїх – Антонівка [\[30\]](#).

Кубанці похмуро презирнулися.

– Може, хоч болдиря^[31] який? Га, куме? – з надією подивився на отамана Чупа.

– Цить! – гаркнув отаман і, подивившись на насуплених козаків, пояснив: – Думаєш, не питав? Сказав дід: козацької крові! Та Антонівка – навпроти Олешківської Січі. Зимовник був козацький... Дніпро їх розділяє... Павле, віддай козакові мій гвинт. У поході новим розживусь. Чув мене, «вольноопределяющийся»?.. Тьху ти! Йосип голий! Яка тяжка лямка москаля... Будеш у нас грамотієм... О! Будеш у нас братом Бурсаком! Як вам, хлопці?

Козаки дружно засміялися й кожен по черзі обійнявся з новим братом.

Із платформи було легко проскочити в розчинені двері вагона.

Козаки-закаспійці й рота не встигли розтулити, як між їхніх ніг із клубів паротяжної пари ковзнули якісь чорти і тут-таки дружно обсіли правий бік вагонних нар.

– Це що за чортівня така звалилась... – ще не встиг закінчити сотник Неустроєв і голосно розсміявся: – Боронь Боже, не думав так швидко побачитись.

– Підосавул Куля! – почувся голос із купи латаних черкесок і звідти ж простяглася рука з пакетом.

Печаті на пакеті вже були зламані, тому молодий офіцер без вагань витяг цупкий аркуш.

– Сприяти... Ні в чому не відмовляти... Не перешкоджати... По мірі можливості й більше того... Від його високопревосходительства генерала Юденича^[32]! Від самого Миколи Миколайовича? Оце так! Отже... Що ж, ласкаво просимо! Нумо, братці, потіснімося! Адже це наші – кубанці!

– Бодай мене чорти вхопили, якщо це не Павло Цвешко! – вигукнув урядник Мокриця, права рука сотенного Неустроєва.

Величезний чоловігa розставив руки, й у вагоні стало тісно. – Йди-но до мене! Я тобі зараз згадаю твою підніжку на ярмарку! Сто чортів тобі в печінку! Такого бичка у мене з-під носа забрав, кнур ти ефіопський!

– Е-е! Сам ти комбінація з трьох пальців! А боролися ми чесно, по-циганськи. Як і домовлялися. І це всі присутні на уманському ярмарку^[33] визнали, – запротестував богатир Цвешко.

– Визнали? Ну так, визнали. Тоді ходи-но, хай просто так, від усього серця і душі обійму! А то кого не притисну брататися, то відразу бідкаються, що слабосильні...

Богатирі під сміх закаспійців і пластунів тричі з неймовірною силою побраталися. Потім, за старим звичаєм, тут-таки засвистали і заспівали відому всій Кубані «А мій милий вареничків хоче».

І поплили, і закрутили, і стали скакати від гори до гори підхоплені всім складом полку, веселі «варенички»:

А мій милий, чорнобривий

Вареничків хоче.

А мій милий, чорнобривий

Вареничків хоче.

То звари, мила,

То звари, мила,

То звари. У-ха-ха!

Моя чорнобрива!

За Тифлісом потяг рухався повільніше. Моторошно було дивитися з прочинених дверей на блискучі в глибині ущелин гірські річечки. Моторошно будь-кому, але не тому, хто вже не співав, а просто кричав у ту безодню:

То підем же додому,

Милий мій миленький.

Вареничків наварю,

Голубе сизенький.

Не балуй, мила,

Не балуй, мила,

Не балуй. У-ха-ха!

Моя чорнобрива.

Уже й самі гори та безодні хвацько підхоплювали, струшуючи небеса:

Не балуй, мила,

Не балуй, мила,

Не балуй. У-ха-ха!

Моя чорнобрива.

От же радість! Підхопили пісню, стали кричати і махати папахами козаки 1-ї Кубанської бригади, які охороняли міст за кілька верст від Тифліса. Їм відповіли закаспійці дружним привітанням від кожної теплушки. Особливо щасливі заходились у свисті, запримітивши на козацьких постах вірних дружин у святкових строях.

І які вони міцні, любі подруги! Не злякалися дороги дальньої, витрат великих і оповідок про диких горян, які все ще крадуть руських жінок. Злетілися вони, щоб перед війною побачитися зі своїми чоловіками. Може, й націлуватися перед тим, як розпрощатися навіки. Адже все-таки війна.

А колія сталевим змієм звивалася далі між гір, висла над обривами і вповзала в численні тунелі. Втискувалися в ту темінь разом з вагонами і пісні. Звучали в тісноті приглушено – зате, вирвавшись, просто приголомшували небеса запалом, веселощами й заливистим свистом.

Після спільної похідної вечері все дивувалися козаки, як таке в горах можна спорудити! Яких сил людських це вимагало! Яких мізків неймовірних треба, щоб придумати, та яких гір золота, щоб оплатити будівництво тієї залізниці! А тунелі! Якби не лампи електричні, то коні в теплушках збожеволіли б. Бо ж хоч і під сірим листопадовим небом їхали, та все ж світло. І раптом темінь миттєва, ніби Боженька свічку життя на землі згасив. Як кінському серцю те витерпіти? І знову ж таки – як кам'яну гору, та ще таку величезну, прогризти і не обвалити? І знову ахали й охали...

Не знали самі, та й ніхто козакам і не бажав розповісти, чому імператор російський раптом перейнявся зручністю доріг в Закавказзі, яке на мапах государевих значилося як Південь Кавказу. Навіщо у вірменські гори цар Микола Другий вклав понад триста мільйонів рублів? Гори золота! Саме вони дозволили створити унікальні споруди. Зокрема й тунелі.

Для того щоб пробити гору у вірменському селищі Джаджур в Ширакській області, довелося вперше в світі застосувати електричні дрелі та електричне освітлення. Тільки за вивезення з тунелю одного воза скельної породи вірменину платили рубель золотом! Три ходки в день забезпечували людям місячну платню в диких горах, практично позбавлених родючого ґрунту й промисловості. Джаджурський тунель завдовжки у півтори версти^[34] був побудований за рекордні п'ять років! А вся Вірменська залізниця від Тифліса до Єревана – лише за сім років!

Подолавши гори, рейки продовжили далі, бажаючи зв'язати Північний Кавказ і Причорномор'я з портами Перської затоки.

Але! Не прибуткова торгівля зі Сходом, не бажання покращити взаєморозуміння з народами Азії, не прагнення нарешті вирватися на океанські торгові шляхи і зовсім не турбота про торговців і мандрівників змушували білого царя всієї Росії вкладати в залізниці величезні кошти і вкладатися в рекордні терміни. Була більш важлива, точніше, життєво важлива причина: Європа, що домінувала над рештою світу, вже готова була спалахнути вогнем безпрецедентної війни, яку відразу назвуть Великою^[35].

До небувалої війни готувався і Генеральний штаб Російської імперії, чітко розуміючи, що доведеться воювати на два фронти: Європейський – проти німців і їхніх союзників, і Кавказький – проти Османської імперії, яка в останні роки все частіше заявляла про себе як нова держава, Туреччина^[36].

У 1908 році, спираючись на офіцерство, молодотурки^[37] підняли збройне повстання, в результаті якого на престол зійшов безвольний султан Мехмед V; було відновлено дію конституції 1876 року і розпочато реформи. Але у військово, політично та економічно занепалій імперії молодотурки відразу встановили диктаторський режим, який мало чим відрізнявся від «зулюма» – необмеженої влади султана. Відтак половинчасті реформи майже не змінили феодально-клерикальну сутність державного ладу Османської імперії.

Те, що Колос на глиняних ногах ось-ось упаде, відчули всі нетурецькі області Османської імперії. Слов'яни, араби, вірмени та інші народи, яких віками гнобили турки, взялися за зброю. У двох війнах – Італо-турецькій 1911–1912 років і Першій балканській 1912–1913 років – Османська імперія втратила свої володіння в Африці, на островах і в Європі. Притому в Європі кордон уже впритул підійшов до паралізованого страхом Стамбула. І лише під час Другої балканської війни вдалося трохи виправити ситуацію.

Поразки не протверезили уряд молодотурків. Вони жадали відродження імперії могутніх османів і з примруженими очима та з солодкою усмішкою радісно захитали головами, коли постріл у Сараєво^[38] наблизив Світову війну!

Хитрість східної дипломатії – оголошення нейтралітету Туреччини після того, як 19 липня 1914 року Росія вступила у війну проти Німеччини та Австро-Угорщини – тривала недовго. Так і не встигнувши накачати м'язи військової могутності ні на суші, ні на морі, лідери молодотурків на чолі з Енвером-пашею вкинули султана, парламент і народ Туреччини в криваву м'ясорубку небувалої за масштабами війни.

14 (27)^[39] жовтня турецький флот, у складі якого були німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау», «викуплені» Туреччиною, вийшов у Чорне море, нібито для проведення навчань. Уранці 16 жовтня турецькі військові кораблі атакували Одесу, Севастополь, Феодосію, Керч і Новоросійськ.

«Севастопольською побудкою» охрестили газетярі Росії добре спланований німецькими штабістами, але малоефективний набіг турецького флоту – той пам'ятав, чим завершилися всі війни з Росією^[40]. Та все ж були потоплені російські військові й цивільні судна, загинули і були поранені сотні моряків, військових і цивільних осіб. Але це був лише укус комара для російського ведмеда, який здіймався на повен зріст на Германсько-Австрійському фронті. Тепер ведмідь повільно повертав голову до чорноморських берегів, оскалював ікла і випускав пазури.

20 жовтня Росія оголосила війну Туреччині. Маніфест Миколи II безпосередньо пов'язав оголошення війни з нападом німецько-турецького флоту: «Очолюваний німцями турецький флот наважився напасти на наше Чорноморське узбережжя. Негайно після цього наказали ми Російському послу в Царгороді з усіма чинами посольськими і консульськими залишити межі Туреччини».

Туреччина оголосила війну аж 29 жовтня. Віддалася на милість Аллаха, повіривши запевненням Німеччини про швидку і повну перемогу. І одне, і інше – надійна палуба лінкора! Це якщо забути на якийсь час, що броненосці гойдаються на хвилях непередбачуваного російського моря.

А тим морем був чималий флот, армія, кавалерія і роки підготовки до великомасштабної війни, участь в якій Туреччини навіть тішила стратегів Генерального штабу його імператорської величності Миколи II. Як сторона, ображена віроломним нападом, Росія в разі перемоги могла претендувати на чорноморські протоки, а головне – на повернення святого міста Константинополя в лоно православної церкви^[41].

Тому ще на зимових штабних маневрах на початку 1914 року, рухаючи по мапі війська, російські генерали врахували майже все, запобігливо пам'ятаючи, що все може врахувати тільки сам Господь. Особливо докладно розписали мобілізаційний план для всіх одинадцяти (!) козацьких військ від Дону до Тихого океану

Переважна більшість чудово підготовленого козачого війська мала бути відправлена на Турецький фронт. Бо кому, як не козакам, звоювати чотирьохсотрічного ворога? Адже і запорожці, і донці з турком добре справлялися. То чому в цю війну могло бути інакше? Адже до бою ставало особливе братство!

Є братство роду військ, є загальне військове братерство, але є й особливе – козацьке БРАТЕРСТВО, незмірно глибше і в бою, і в побуті. Це можуть розуміти лише справжні козаки. І про це козаки точно знали!

А ранок вийшов дивним.

Спершись ліктями на обмежувальний брус уздовж розчинених дверей вагона, стояли десятеро пластунів і мовчки розглядали величезний чорний конус гори, верхівка якої нагадувала цукрову голову. Поруч із нею, східніше, відокремлена глибоким провалом, височіла нижча гора. Її вершина була у формі ще більш гострого конусу і ніби обсипана зотлілим попелом.

Застебнувши на всі гачки черкеску і причесавши волосся, сотенний Неустроєв став за плечима своїх гостей тієї миті, коли один із них прошепотів:

– Шо то таке?

– Це Великий і Малий Арарат! Між тих гір сходяться кордони трьох держав: Османської, Перської та Російської, – голосно промовив Неустроєв, який детально, за мапою, ще в Тифлісі ознайомився з маршрутом руху.

Одразу на плечі пластунів налягли його козаки-закаспійці.

– Ти ба! Арарат! Ось і довелося побачити те, про що Старий Завіт ще в школі розповідав.

– Гора самого Ноя! А є там ще його ковчег?

– Які схили! Хіба на таких земля втримається? А як без землі Ной виноград вирощував?

– Сам ріс! То Господня воля!

– Дива які! І мов рукою подати. Версти три-чотири буде. Ну, може, п'ять.

– Ні. Не п'ять. Верст п'ятнадцять, – упевнено мовив богатир Мокриця.

– Ні, – тут-таки відказав урядникові один з пластунів. – Що Батя скаже?

На те запитання із верхніх нар зістрибнув підосавул Куля і, позіхаючи, ступив до дверного бруса. Козаки тут-таки потіснилися, даючи змогу отаманові пластунів придивитися.

– Гей, Бурсаче, ходи-но сюди! – звелів Юхим Олексійович. А коли той опинився біля дверей, звелів: – Глянь по науці.

– До тієї ближньої гори двадцять п'ять верст буде на південний схід, – чітко доповів доброволець.

– От і добре, – згідно кивнув Юхим Олексійович. Потім повернувся до сотенного Неустроєва і несподівано, не за статутом військовим, а по-станичному статечно вклонився йому. – Дякую за притулок. Ви, бачу, далі в Персію шлях тримаєте. А нам час.

Не знайшов що сказати Петро Іванович. Мовчки дивився на те, як швидко одягалися його «гості» й на ходу один за одним покинули вагон. Добре, що потяг саме тягнувся вгору на малій швидкості. Але стрибати на ходу, та ще й на каміння... Мало хто на таке погодиться. Навіть коли не дружить з головою.

– Бач, чорти які! – захоплено мовив їм услід сотенний Неустроєв.

– Наука і боки м'яті, – всміхнувся землякам-кубанцям урядник Мокриця.

За пів години, звірившись із мапою і перевіривши інструменти, Петро Іванович згідно кивнув.

– Усе-таки двадцять п'ять верст на південний схід до гір Араратських. Мав рацію той, що з погонями однорічника. Дивно... Козак і доброволець?

Термінова телеграма. Цілком таємно. Москва. Луб'янка. Відділ по боротьбі з контрреволюцією. Уповноваженому з особливо важливих справ товаришеві Гете.

(З оперативного донесення від 10 червня 1921 року).

Кур'єром ВЧК відправив протоколи допиту і показання інформаторів. Стосовно запитання № 5: з Главою Директорії УНР Петлюрою Мідас зустрічався кілька разів. На згадку про Мідасового батька і перебування на Кубані Петлюра призначив його заступником начальника особистої охорони з присвоєнням звання осавула. Після того, як 2 грудня 1919 року штаб армії УНР і її головнокомандувач Петлюра здалися полякам і були інтерновані, перейшов з Українською комуністичною армією колишнього полковника Гайдамацької бригади УНР Волоха на бік Червоної армії. Звертаю увагу на зауваження Мідаса про те, що полковник Волох народився на Кубані. Прошу встановити місцеперебування Волоха Омеляна Івановича, якщо живий. Прошу повідомити про змогу і доцільність доставки Волоха в Херсонську ЧК для впізнання Мідаса.

Херсон. 12 червня 1921 року. Слідча в'язниця. Камера особливого контролю

– Живцем варимося. Живцем! Але ж як душевно було за царя-батюшки. Не в'язниця, а сад Едемський! З усіх херсонських в'язниць каторжна була раєм...

– Ти, діду, у всіх херсонських в'язницях боки відлежував? – з усмішкою запитав Морячок, який через нестерпну задуху в камері навіть зняв свою добряче збляклу тільняшку.

– Що було, те було, – закректав старий і, насилу вставши з тюремних нар, посунув у куток, де на столі стояв арештантський чайник.

Переконавшись, що в ньому немає ні краплі води, він тяжко зітхнув і рушив до залізних дверей. Старий в'язень ніжно погладив давно не фарбовані двері й знову заохкав:

– Охо-хо! Пам'ятають ці двері мене ще молодим і міцним. А зараз? Чуєш, милий чоловічку. До тебе звертаюся, Морячку. В тебе кулаки як цей чайник. Гримни ними об ці дверцята.

– Геть, діду, здурів? Хочеш, щоб конвойні мені зуби порахували?

– Не хочу. А водички прагну. Як у такій задусі без води? Та ти не бійся. Ніхто тебе не зачепить. Це я тобі кажу. А слово діда Калини дорогого коштує. Може, ти водички не хочеш?

– Та хочу. Немає в них права спрагою арештантів морити.

З останнім словом Морячок люто накинувся кулаками на двері. Дзвін від металевих дверей покотився по гучних коридорах і обернувся гуркотом пари чобіт. Брязнули засуви й з відчиненої годівниці блиснули, змінюючись, дві пари очей. Але, крім дурнуватої усмішки бородатого старого в'язня, нічого крамольного не виявили.

– Чого тобі, Калино? – на диво добродушно запитав один із наглядачів.

– Чи скоро рибчин суп ^[42]? – спокійно запитав дід.

– Чи тобі не знати, Калино? – засміялися за дверима.

– Ну то хоч потіште старого в'язня водицею. Тільки не тією, що з Дніпра, а тою... Самі знаєте.

Один за одним клацнули два замки, і двері відчинилися. Поблажливо оглянувши вишикуваних за заведеним порядком біля нар арештантів, наглядач з вусами дореволюційного городского задоволено кивнув:

– Молодці. Двері відчинилися – правильно зустрічай начальство. Запам'ятовуйте, значить. На це і є тюремний порядок. За будь-якої влади тюремний порядок – це головний порядок у державі! Ось Калина точно знає. Як довго ми з тобою знайомі? Років зо двадцять? Гаразд, уважу. Давай-но чайника.

Незабаром старий ділився добутою водою, але з таким виразом обличчя, ніби з носика чайника струменів самогон потрійної перегонки.

– Тут жити можна. А за проклятого старого режиму страждали. Ох, і страждали. Поки в дев'ятсот дванадцятому році в цю, тоді ще тимчасову каторжну тюрму не призначили капітана Бродовського. Такого начальника в'язниці ніколи не було і точно не буде. Багато приємного він тут зробив для каторжан. При ньому не задихалися в хатах^[43]. Була така електрична вентиляція, що за п'ять хвилин повністю оновлювала повітря навіть у великих хатах. А взимку все обігрівалося водяним опаленням. Та й лампочки скрізь були. Не сиділи в темряві, як при советах. Та й сидіти не було коли. Гнав Бродовський на роботу. Завів він при в'язниці купу всіляких фабрик. І ткацьку, і гончарну, і ковальську, і бондарську, і шевську... Ось так! Ще й оранжерею на п'ять тисяч хризантем. Аж із Японії замовляв насіння!

– А я тих японців на багнети брав, – почувся хрипкий голос із верхнього ряду нар.

– Дурна твоя довбешка. То ж у п'ятому році було. А те, про що я кажу, – перед самою війною з німцем, – сердито буркнув дід Калина. – Гарні роки були. За роботу на тих фабриках начальник

платив до рубля в день. На ці гроші в тюремній крамниці можна було від пуза харчуватися. А то ж не балували з пайкою. На цілий день два з половиною фунта чорного хліба...

– Постривай, старий! – сів поруч із Калиною на його нари Морячок. – Це що ж виходить: аж два з половиною фунта? Це по-новому... кілограм? Може, ти щось плутаєш, діду?

– Нічого не плутаю, – гнівно засопів старий в'язень. – Це вранці тільки чай давали, а в обід дві страви – м'ясний суп або борщ і кашу. А ввечері знову кашу... А кому таке не по нутру було... Я ж кажу: в крамниці і ковбаска, і оселедець, і...

– Оце ти, старий, загнув, – пролунав той-таки хрипкий голос із верхніх нар. – М'ясний борщ... Хоч би понюхати його. Та що борщ... Хліба хоч би половину того, яким цар арештантів мучив... Мене на Германському фронті так навіть у чотирнадцятому не годували. І чого мене туди понесло? Ура! Ура! Війна! Такі всі щасливі бігали. З плакатами, музикою і квіточками на фронт відправляли. Ех, якби знаття, чим це все обернеться... Якби знаття... А ти, сусіде, встиг сьорбнути окопної рідини? Чого мовчиш? Спиш?

– Та спить. Бачиш: він у солдатській одежині. Може, і був в окопах, – відповів замість сплячого його сусід, якого всі звали Кавалеристом, – Неговіркий він. Мабуть, таки контужений. Але коли спить, то не трясє його.

Гори Західної Вірменії. Кавказький фронт. Листопад 1914 року

– Любо-дорого дивитися на тих закаспійців! – після восьми годин ходи упівголоса мовив козак-богатир Петро Цвешко, який ішов останнім у ланцюжку пластунів.

Усі вісім пластунів, що йшли попереду, повернули на зауваження голову. Тільки старший по команді, здавалося, не почув і навіть не смикнув правим плечем.

У це плече Юхим Куля був поранений ще в японську війну. І коли щось йому не подобалося, то рух плеча видавав його незадоволення.

Ще за пів години, ідучи перед Цвешком, його кум Чупа так само пошепки видихнув.

– Дурня то все!

– Що за дурня? – тихо запитав кум Петро.

– Дурню мені говорив священник у станичній школі про святу гору Арарат. У снігу виноград не росте!

– То так, – погодився Петро.

Підосавул Куля таки смикнув плечем. Почекав, коли з ним порівняється Чупа, і суворо запитав:

– Я що казав?

– До цього самого Игдира^[44] води в рот набрати, – винувато відповів Цвешко.

– Ось же воно, те містечко, – простягнув руку Чупа вказуючи на гурт будівель версти за півтори, над якими свічками стояли стрункі, вже безлисті тополі. Навколо того кам'яного вулика було безліч армійських наметів. Там біля Игдира збиралися російські війська, готуючись до наступу.

– То мені вирішувати – Игдир це чи ні. А поки що з вас, куми, по п'ять рублів зніму на загальний приварок. І не свердліть мене

зіницями, бо не зважу на те, що куми між собою і мені так само вас у куми Бог послав...

– Мовчу, Ляксеїч...

– Німий я, Батя. Німий...

Майже водночас тихо сказали куми і витягли шиї, визначаючи, скільки ще до того тимчасового військового городища, яке значилося на російській десятиверстовій мапі як вірменський Цолакерт, розташований у долині Арарата. Поруч із тією назвою рука штабного картографа дописала «Игдир», назву більш зрозумілу для сусідів – турків, курдів і закавказьких татар^[45].

– Чекайте, – поправив вус отаман і побіг у голову свого загону.

Спустившись у кам'янисту западину, по якій, спотикаючись об круглі валуни, бігла каламутна річечка Аракс, Куля підняв кулак, зупинивши пластунів. Сам рушив до дозорця Неліпи, що присів за одним із валунів. Тому дозорцеві вуха, очі й нюх Господь дав гостріші, ніж іншим пластунам.

– І що тут?

– Вартові позіхають, Батя. Наче й про війну не знають, – відповів дозорець, оглядаючи міст, охорону і болота вздовж річки, за якими гордовито крокували довгоногі лелеки.

– Добре, хай позіхають. До турка далеко.

Отаман махнув рукою, а потім зітхнув і закивав головою.

У поту і в пилу його пластуни. Поли заштопаних черкесок загорнуті за пояс. Плоскі кубанки круто напнуті на потилицю. Всі дев'ятеро тримають гвинтівки горизонтально в правій руці, миттєво готові скинути їх і відкрити по команді стрілянину. І все ж не схожі вони на регулярну армію. А які браві козаки-закаспійці були попутниками у вагоні!

Бачив таких до війни Юхим Олексійович Куля. Йде по станиці козак, що вислужив пільгу. Довга сіра черкеска, білий бешмет, висока кудлата папаха із заломом, широкі шаровари з блакитного східного сатину з напуском на м'які чоботи з козячої шкіри. А в ті шаровари вшитий білий кант, як у закаспійців прийнято. А якщо то

урядник при срібному кинджалі, з призовим годинником на грудях, з галунами поверх кудлатої папахи та з медалькою за службу – усі шанобливо поступаються дорогою. А за спиною незмінно чується: «Йде закаспієць!» Адже саме там, за Каспійським морем, ще до цієї війни стріляли і служба легкою не була. Не те що на Дону, Кубані й навіть на Кавказі, де в останні роки і справжнього абрека^[46] не знайти.

Кубанці, що служили за Каспієм, виділялися цим білим кантом серед братів-кубанців, на шароварах яких був нашитий малиновий кант^[47]. На чорних шароварах отаманової команди і не скажеш, якого кольору кант. Чи то червоний, чи то малиновий, чи то рудий, чи ще якогось іржавого кольору. І все ж кант був у всіх. Адже вони не зайшли якісь, не чужинці, а козаки!

Скоро, вже зовсім скоро Кавказький фронт прикраситься червоними, жовтими, світло-синіми, малиновими лампасами^[48] – гордістю козака! Зберуться козаки всіх одинадцяти козацьких військ, пишаючись своїми кольоровими смугами на шароварах, та як вдарять! Кине тоді турок ці величаві гори і дасть драла аж до стін стародавнього Константинополя, щоб там на колінах просити прощення за багатовікове гноблення православ'я і за сльози мільйонів викрадених у рабство слов'ян і слов'янок.

Коли загін скупчився навколо отамана, Юхим Олексійович велів:

– Бурсаче, подай мою торбинку.

Присівши спинами в коло, пластуни уважно оглядали сіро-попелясті гори – і при цьому з усмішкою в пишні вуса зиркали на те, як, чортихаючись, їхній старший, їхній Батя, їхня більш ніж рідна душа перевтілювався в «його високоблагородіє».

Навіть здивувалися – вперше за двотижнєве поневіряння по вокзалах, дорогах і гірських стежках, – побачивши на Кулі новеньку сіру офіцерську черкеску зі срібними погонами з малиновим просвітом і з чотирма зірочками на кожному. Чоботи залишив Юхим Олексійович випробувати, напустивши на халяву чорного кольору шаровари. Під той напуск вставив у правий чобіт нерозлучну для

пластуна нагайку. А як же без неї?! Всяке буває. Хоч би на коня скочити. А без нагайки чужий кінь – неслух. Ніж не підмога проти кількох ворогів – а нагайка важливіша. І якщо патрони скінчилися – нагайка пращею стає. Влучне око і сильна рука в цьому випадку надійніші навіть за безвідмовний наган.

А коли Юхим Олексійович затягнув у чарочку на талії срібний пояс і прикрасив його чудовим кинджалом з руків'ям зі слонової кістки, кум Чупа не витримав:

– Одягнувся – ніби в гості до куми йти вздовж всієї станиці.

– Так... То він на пісні до панянок місцевих зібрався, – не витримався і богатир Цвешко.

Пластуни, тамуючи сміх, закректали й зафиркали.

– Е-е-е-ей! – докірливо протягнув Батя. – Косими до хати рідної повернетесь. На гори й каміння дивіться. А мене завжди перед собою побачите. Усі повернетесь до хат. І не косими, а з орденами і приварком грошовим. А поки що на війні потрібно бути косим: одне око – на ворога, друге – на батька-отамана. Піду в табір з Бурсаком. Добре, що він поки що не обносився. А ви подалі тримайтесь. А то подумают вартів на річці, що ви – абреки якісь, а не військо козацьке, і почнуть палити з переляку, – усміхнувся батько-отаман.

– І втечуть... А нам дадуть по медальці за те, що здолали супротивника, який мав чисельну перевагу, – не моргнувши оком, урочисто вимовив Василь, молодший на два роки за брата, досвідченого дозорного Неліпу.

– Жаль, що військо не враже. А то скільки добра всякого покидали б... Ми б його до кінця війни збирали, – розмірjався Степан Беспалько, випростовуючи великим нігтем латку на подолі своєї черкески.

– Головне: штаб і кухню цілими взяти! – мало не заплакав від неможливості стримати сміх гігант Цвешко.

– Ну, хто ще розумний? Хто ще сказати щось бажає, – суворо подивився на свою ватагу Куля. – Мовчите? Гаразд, то й сидіть мовчки тут. Я скоро... Ходім, Бурсаче!

Повернулися Куля і молодий козак за годину. І не самі. З ними були два офіцери в загальновійськових одностроях, а також півтора десятка вірмен-дружинників.

Чудово були екіпіровані ці добровольці. І штани, і довгі кітелі з великими кишеннями були захисного кольору й добротної якості. Як подекували при штабі – «американські». На головах красувалися дуже дорогі чорні каракулеві папахи. На ногах – російські чоботи і в багатьох російські шинелі. Гвинтівки так само російські, але в багатьох ще й довгі дерев'яні кобури-футляри з горіхового дерева. Там лежали надійні німецькі маузери. Якщо до такого пістолета прикріпити цей дерев'яний футляр як прикла́д, то його можна було використовувати як легкий карабін для стрільби на далеку відстань. Такі німецькі маузери були і в деяких російських офіцерів. На це був офіційний дозвіл. Але купували цю зброю офіцери за великі гроші^[49] й приватно. Войовничого вигляду дружинникам додавала ціла броня патронташів на грудях і поясі. А ще пишні й закручені на кінчиках вуса, як у їхнього доблесного командира Андраніка.

Видно, вже про все переговорив з офіцерами і з тим Андраніком підосавул Куля. Тому, наблизившись до своїх хлопців, тихо звелів:

– Виймайте ковбаски.

Командир дружинників щось сказав вірменською, і його люди зайняли позиції по колу, навіть і не намагаючись поглянути, що коїться в них за спинами. А там, у центрі кола, на розстеленій офіцерській бурці одну за однією викладали витягнуті з пластунських наплічників «ковбаски», зшиті з міцного армійського брезенту.

– Усе? – суворо запитав підосавул Куля.

– Все! – за всіх відповів його кум Чупа.

– Рахуй, брате Андраніку. В кожній ковбасці по сто монет, – звернувся Юхим Олексійович до старшого з дружинників.

– Знаю тебе, брате Куле! Жодної монетки не втратив. Одну справу робимо. Дай, брате, я тебе обійму! Два роки не бачилися, мій вірний друже.

Друзі міцно обнялися.

– І все ж, панове, існує порядок, – нагадав один з офіцерів.

– Авжеж, пане штабс-капітане. Ось опис і наказ, – Куля простягнув гарнізонному офіцерові документи, і той відразу почав перераховувати цінний вантаж.

– Отже, скоро виступаємо в похід разом! – поплескав по плечу Юхима Олексійовича його вірменський друг.

– Час почати війну! – широко усміхнувся у відповідь підсавул Куля.

Праворуч у тіні – сіро-чорні гори. Ліворуч із сонячного боку – світло-бурі. Між ними – попелясто-сіре листопадове небо. По тому натягнутому матовому полотну зверху важко перекочуються олив'яні хмари, подекуди вигинаючи й затемнюючи його. Знизу між тими вигинами час від часу вітер протягує кручені, як джгут, хмари. Витягнуті на багато верст такі молочні ріки самі собою рвуться і, осідаючи на зуби гір, з німим болем стікають по схилах розірваними клубами. Ті клуби тануть і ближче до підніжжя гір стають краплями крижаної роси – ознакою суворої зими.

Ні на полотні неба, ні на камінні не видно гордих величезних орлів, ба навіть дрібної птиці. Ні травинки, ні деревця на тих горах. Тільки місцями біля підніжжя – обгризений козами чагарник із довгими колючками. Ще каламутна річечка, що своїми водами живить скромні поля, виноградники й сади, які в очікуванні швидких снігів мають украй похмурий вигляд. Ось і всі картинки цього сумного і дикого світу, який краще дивитися в кінематографі, попихкуючи цигаркою.

– Чужі, – тихо прошепотів Бурсак, який ішов за спиною дозорного.

– Знаю, – не обертаючись, відповів Неліпа.

За величезним валуном, який огинала кам'яниста дорога, спершу показався круп віслюка, а відтак старе рядно замість сідла і велика голова сумного трудяги. За віслюком ховався дідок у домотканих шальварах, заправлених у в'язані вовняні шкарпетки, які високо здіймалися над стоптаними постоломи. Вірменська чуха^[50] вже добряче зносилася, як і високий циліндр папахи.

Помітивши людей зі зброєю і малиновими погонями, старий поспішно зняв з себе хрест і підняв його над головою.

– Ось! Крістін!.. Крістін!.. Ірмянкрістін!

– І ми крістуни! Християни! Козаки! Зрозуміло?

Старий радісно закивав.

– Так! Християнин! Так! Крістін! – вишкірив в усмішці жовті зуби старий і став хреститися.

– Там що? – кивнув у бік селища Неліпа.

Старий не зрозумів і заперечливо замахав головою.

– Крістіни?

– Не християни. Там курди, – відповів старий вірменин і, чогось злякавшись, швидко додав: – Хамід Аша хороша людина!

– Подивимося, послухаємо, понюхаємо, – повільно процідив обережний Неліпа.

Озирнувся. Не побачив за поворотом пластунів. Не було видно за гірським виступом і похідної колони. Тільки впевнений дозорець – коли що не так, брати-козаки вмиль за спиною виростуть або таким вогнем підтримають, що неважко буде з біди вислизнути.

– Ходімо, Бурсаче, в гості. Подивимося на селище, дізнаємося, чим багаті ті зимові хани^[51] курдів.

Літнє, а точніше, кочове житло курдів бачили чотири дні тому – намет із декількох рядів жердин, покритих вовною. Щойно дозорні виринули з-за скелі, з намету висипало все сімейство. До Неліпи швидко підбіг голова сім'ї з баранчиком у руках, вихопив ніж, і... баранчик уже з перерізаним горлом лежить біля ніг гостей...

Гості! Так старий курд запевняв, часто киваючи і потираючи руки об боки повстяної накидки в тому місці, де старший дозору з

обережності зняв із курда вовняний пещтен^[52] разом із важким кинджалом.

Два дні тому розповідали в колонах російських військ про те, що курди «бешкетують» у тилах над обозами військ, що атакували. Експедиції кількох сотень козаків швидко розігнали «бешкетників», частина з яких відійшла до Персії за Арарат, а інша – у турецький бік, розносячи чутки про жорстокість російської армії.

Ці чутки вже досягли гірських районів Курдистану – аж до цього селища, завбільшки з два козацькі подвір'я. Воно виявилось порожнім.

Та й селищем це важко було назвати. Звичайні нори, вириті в глині, або кам'яні мішки. Ці тісні житла були вкриті очеретом, обліплені сумішшю глини і гною. Недбало складені з дикого каменю крихітні загопи для худоби не мали вікон, а отвір для входу радше нагадував щілину.

Швидко переконавшись, що в цих курдських ханах-нетрях немає мешканців, Неліпа усміхнувся.

– Ще й години нема, як пішли. Поспішали. Немає тут того доброго чоловіка на ім'я Хамід Аша. Два віслюки на прив'язі стоять... У тандирі^[53] ще кізяки не охололи.

– Зате ні жмені зерна й жодного баранчика, – тяжко зітхнув Бурсак, який устиг оббігти другу половину селища.

– Ще день-два, і будемо так само зітхати, згадуючи про консерви, – зітхнув і старший дозору. – Іди, дай сигнал «вільний шлях». А я займу просторішу хану. Вночі піде сніг.

– У сніги й підуть. На світанку рушать в гори, а там Господь не відмовить у милості нашим братам.

Із цими словами командир вірменських добровольців Андраник Озанян пішов віддати останні команди тим дружинникам, які рано-

вранці вирушать у турецькі тили.

На невеликій скатертині із запасів Кулі ще залишилися шматки чорного хліба, трохи сала в прожилках і порожні банки з написом «Консерви для військ». Дві м'ясні – «смажена яловичина» і «гуляш з яловичини» – були порожні, а з дна м'ясо-рослинної «горох із м'ясом» штабс-капітан Карельков усе ще шкріб горохову кашу.

– Дуже дзвінко ви стукаєте, Петре Арсентійовичу, – з турботою оглянувши своїх сплячих пластунів, звернувся до нього підсавул Куля.

Хоч і не вповні здружився Юхим Олексійович із помічником коменданта Игдира, але приємно було визнавати, що Петро Арсентійович – не паперова душа, а бойовий офіцер, який не злякався йти на чолі похідної колони поруч із пластунами. Не скривився, коли дізнався, що місце для ночівлі Куля запропонував поруч зі своїми козаками. З ними й вечеряв, з ними й сміявся, коли пластуни жартували один з одного і з того, що пережили за день. А потім ще раз сміявся, коли хлопці з подробицями перекладали сказане з української на російську мову. Багато українських слів пам'ятає Петро Арсентійович, син воронезького поміщика, від своєї няні-українки, а ось вимовляє їх кумедно. З цього не жартують пластуни, тільки кліпають очима та сльозу веселу витирають. Хоч як говорить, а свій – з Воронежа. З козацьких українських земель Східної Слобожанщини!

Не похмурим і сумним, але зовсім іншим став Петро Арсентійович після вечері, коли в тісний курдський хан втиснувся командувач вірменськими добровольцями Андранік Озанян із двома своїми командирами дружин. Відмовився штабс-капітан від запропонованого вірменами коньяку. Здавалосьь, відмовився і від бесіди з офіцерами-добровольцями. Принаймні відповідав коротко, а то й просто реагував кивком голови.

Тільки після того, як пішли до своїх командувач Андранік та його офіцери і пластуни поснули, підсавул Куля тихо запитав:

– У вас, Петре Арсентійовичу, сварка з Андраніком?

– Боже упаси, Юхиме Олексійовичу. Чого таке вам привиділось? А, розумію... До коньяку відчуваю огиду. Сам не відаю чому. І це тоді, коли наші гарнізонні офіцери вважають вірменський чи не найкращим з тих, що доводилося їм куштувати. А говорити... Даруйте. Не зобов'язаний. Хоча... Я ж не глухий і чув, що ви і цей Зоравар Андранік братами один одного називаєте. А ви знаєте, чому я пана Озаняна назвав Зораваром?

– Я знаю, це його прізвисько... Вірменською це означає полководець...

– А османи прозивають його ще Андраніком-пашею! Тільки це прізвисько зовсім не шанобливе. Навпаки. Він його заслужив, коли вбив чоловіка і як трофей зняв з нього орден, якого удостоїв убієнного султан. Гідна людина має звання, ім'я, по батькові та прізвище. А прізвисько... Хто має? Кримінальний елемент, розбійники та ще й новомодні революціонери, яким потрібно підірвати, вбити, зруйнувати вщент...

– Андранік – бойовий офіцер. Він герой Балканських війн. Болгарський уряд за численні подвиги надав йому громадянство і нагородив трьома військовими хрестами за відвагу. Мене тільки двічі, – усміхнувся Юхим Олексійович, пригадуючи важкі бої з турками.

– Це правда, – кивнув штабс-капітан Карельков. У світлі гасової лампи його обличчя здавалося закривавленим. – Але не варто забувати й того, що його гайдуки розбійничали в турецькій Вірменії, а він особисто вбив багатьох османських чиновників.

– Ви давно на кордоні?

– Понад три роки, – зітхнув штабс-капітан.

– Отже, вам відомо, що про нього співають вірменські матері малюкам перед сном?

– Відомо. Як і те, що американська преса називає Озаняна «Робін Гудом наших днів»...

– Я не зрозумію вас, пане штабс-капітане... Ви проти того, щоб західні вірмени скинули османське ярмо і возз'єдналися зі східними?

– нахилився до розмовника Юхим Олексійович.

Після довгого мовчання Карельков відповів.

– Не знаю, що ви зараз подумали про мене... Повірте, мої помисли чисті. Звичайно, я за те, щоб християни не страждали під владою султана. Але... Мій розум не згоден з тим, що відбувається. Я за службовим обов'язком підписав акт передачі золота керівництву вірменських дружин. Тепер Іларіон Іванович^[54] не скупиться на фінансування й озброєння. Частина піде на потреби добровольців, а частина... завтра таємними стежками буде доставлена на турецький бік. І до цього багато років уряд його імператорської величності таємно відправляв фінанси і зброю, щоб послабити Туреччину зсередини за допомогою підкупу, терору, а тепер і через організацію повстання^[55]!

– Це полегшить шлях нашої армії, – позіхнув, прикрившись рукою, Юхим Олексійович.

– А якщо поглянути на це з іншого боку. Скажімо, турецького. Ви билися з турками, і я знайомий з ними не один рік. Майбутні масштабні бойові дії на Кавказі – це не просте випробування. І не лише через важкі природні умови. Не можна недооцінювати бойові якості супротивника. Турецький солдат – матеріал високої якості; сміливий, хоробрий, надзвичайно витривалий, невибагливий і скромний. І водночас – дисциплінований! Вони будуть хоробро битися і приймати багнетні удари. Вони добре знають місцевість і будуть чудово захищатися. Тож вірмени-добровольці й ті, хто увіллється в їхні ряди після звільнення територій, – чудова для російської армії підмога. Вони також добре знаються на театрі бойових дій. Вірмени битимуться фанатично і вміло. А що трапиться, коли з фронту прийде звістка, що турецький воїн убитий дружинником-вірменином? А якщо ще османи довідаються, що сусіди-вірмени збираються ночами і отримують зброю? Боюся, що турецька влада, та й саме турецьке населення вживуть щонайжорстокіших заходів. Як би не сталося те, про що й подумати страшно – поголовне знищення неосманського населення!

– Хотілося б сказати, що це неможливо...

– Атож, Юхиме Олексійовичу! Ви розумієте, про що я кажу. Ви були, мабуть, на всіх війнах від початку двадцятого століття...

Підосавул Куля мовчки кивнув. Карельков ще знизив голос і продовжив:

– Ви не могли не помітити того, що епоха лицарських боїв з їхніми правилами, законами й мораллю безповоротно канула в Лету. Немає поваги до ворога. Після того, як англійці зігнали сім'ї бурів у концентраційні табори^[56], вже й мови нема про джентльменство навіть у ставленні до ворожого офіцера. Тотальне знищення ворога – ось головна мета сучасної війни. А вже розправитися з ворогом усередині держави – це справа свята! Тим паче що ворожнеча тих-таки вірмен і османів багатівікова. Золото і зброя, які добровольці полководця Андраніка доставлять у Західну Вірменію, спричинять неймовірну трагедію. Ось на хвилинку уявімо собі неможливе: німецькі війська переможно наступають по всьому фронту і при цьому направляють зброю та інструкторів до німців-колоністів в Україну і на Поволжя...

– Ну, пане штабс-капітане... Краще лягайте спати, а то аж надто розігралася ваша уява, – смикнув правим плечем підосавул Куля.

– Атож, – погодився, позіхаючи, Петро Арсентійович. – Тільки... Уявити – це одне, а ось аналіз і здоровий глузд – це...

Уклавшись на одну половину своєї офіцерської бурки з добротного каракулю і прикрившись іншою, штабс-капітан все ж не заспокоївся:

– І як це жахливо... Ось вкладаємося на ніч у житлі курдів, де тільки й багатства, що віслюк, десяток овець і, може, корова. Озирніться – адже вони живуть у кам'яному віці. Сплять у норах на підлозі, на різноманітному ганчір'ї й поняття не мають про спідню білизну. Їхній одяг – примітивні костюми, які зношуються просто на тілах без жодного прання. Ви бачили їхніх діточок? Босі стоять у снігу в своїх балахонах до п'ят і туляться до беззубої бабці. Я знаю курдів. Вони горді люди. Гостинні, скромні і, як усі мусульмани,

терплячі до примх долі. Серед чоловіків немає повних, і лише старі носять бороди. Їхні жінки не красуні, але й не поганулі. Вони не закривають обличчя, як туркені й персіянки. І ось ми прийшли до, можливо, найдревнішого народу на землі. Руйнуємо їхні житла на паливо, забираємо зерно на прокорм кавалерії, ріжемо баранів і корів. Будь-який урядник, прибувши в село по фураж, – великий начальник і може дозволити собі і своїм козакам усе! Відібрати останній лаваш, а потім ритися в ганчір'ї у пошуках зброї. Взяти все, що йому сподобається. Навіть вигнати господаря цієї нори і чіплятися до його дружини, сестер або до дочок. Але ж кожен курд – це чабан, у якого є рушниця й ніж. Та й будь-який європеєць узявся б за ніж для захисту свого житла, честі й сім'ї. А курди – напів дикуни, розбійники, войовничі люди, до того ж мусульмани. І вони вбиватимуть нас, росіян, за першої-ліпшої нагоди. Так учинить і господар цього будинку. Він і його сім'я втекли зі страху померти або бути збезчещеними. Як же він ненавидить нас зараз! Під снігом, тремтячи від холоду й страху. Проклинаючи ранок нового життя – без житла, господарства й надії. Я не можу уявити, що, можливо, прийде хтось сильніший, зліший і кровожерливіший за мене й вижене мою сім'ю. І це у Воронежі. У центрі Росії! Вижене з того милого будинку, в якому народилось п'ять поколінь Карелькових... А може й поглумитися, а може і вбити. Я знаю й вірю, що цього не може статися. Не може... Ні... А якщо станеться... Офіцер, дворянин, кожна православна людина кістьми ляже, але на поріг хати не пустить супостата! Все спалить дотла, щоб ворога навіть дрібницею не потішити.

Нічого не відповів підсавул Куля. Поклав голову на свою кубанку. Потім підвівся, щоб на ліве плече вмотитися, і невдоволено кречнуv, помітивши, що Бурсак все ніяк сон не осідлає – перевертається й доручений отаманом мішок під своєю головою збиває.

Херсон. 18 червня 1921 року. Слідча в'язниця. Камера допитів

– ...Та й який сон при такій розмові. Здається, дурниці говорив штабс-капітан Карельков, а мені уявилося, як відстрілюється він з нагана. Садиба палає. Навколо неї багато озвірілих людей. Ще б пак! Була садиба повна добра, а ця офіцерська сволота вирішила все спалити, та ще й відстрілюється з вікна другого поверху. І так виразно мені все здалося, що довго заснути не міг. Все в голові крутилося: «Прийде хтось сильніший, зліший і кровожерливіший від мене й вижене мою сім'ю... А може й поглумитися, а може і вбити!» З цією думкою й заснув. Потім увесь день переконував себе, що такого ніколи не трапиться, тому що не трапиться. Але ж трапилося. І багато разів. Я бачив наяву те, що мені уявлялося в тому убогому житлі в чужих горах, з якого ми вигнали господаря і його сім'ю. І це повернулося до нас. Повернулося ще страшніше і сумніше. Адже православний, слов'янин, свій по крові прийшов і взявся виганяти по суті такого ж, як сам, з ким сусідив, відзначав державні свята, Різдво і, можливо, христосувався на Великдень. Один народ, одна віра, одна батьківщина, одна держава...

– Це ви вже, дорогий Олександрє Яковичу, видаєте бажане за дійсне. А вам би почитати роботи Леніна, Троцького, Бухаріна та інших вождів революції. Та ви й самі це прекрасно знаєте і розумієте. Російська імперія, за своєю суттю «збиральниця» земель і народів, була державою різношерстою. І в релігійному плані, і в культурному, і в побутовому, і в економічному... У всьому! Але над сотнями народів царизм поставив російський народ. При цьому залишивши його таким само безправним і пригнобленим, як ті ж латиші, башкири, калмики, євреї... У тому числі й ті, кому ви особисто віддані всім серцем і душею, – козаки! Адже ви не будете заперечувати, що козаки – інший, відмінний від російського, народ?

– До вісімнадцятого року я про це не тільки знав, а й був у цьому впевнений, – згідно кивнув Гордієнко. – А потім побачив, як у горнилі громадянської війни всі народи Росії втратили головне – доброзичливість і повагу до сусідів. Було б добре, якби кожен сам узявся налагоджувати власне господарство. Але ні! Кортіло витоптати сусідні грядки і спалити сусідові хату, поки той до такого ще не додумався. Грабували, вбивали, спалювали на випередження, щоб сусід боявся й голови не смів підняти, не те що слова сказати. Так сталося і між народами, і між містами і навіть між сусідніми селами. Я бачив таке. Уявіть два села на Київщині, які окопалися і навіть дріт колючий протягли. Стріляють, в атаки ходять, розвідку ведуть. Як на справжній війні. І все це через спірний шматок землі, який п'яний царський землемір неоднаково накреслив у документах для тих двох сіл.

– То що вас так дивує і навіть викликає гнів? Ось подивіться на Європу. Культура, господарство і таке інше не рівня колишньому нашому. І що? В інші часи, але не менш кровопролитні, французи вбивали французів, італійці – італійців, німці – свого ж брата німця... Вся Європа пройшла через вогонь громадянських воєн. То чому в нас такого не могло статися? Чим же ми особливі?

– Ви? Якщо я правдиво відповім на ваше запитання, чим ви, більшовики, особливі, то боюся, що наша дружба закінчиться, так і не розпочавшись, шановний Альберте Мойсейовичу.

– Я Михайлович! – поправив співрозмовника уповноважений особового відділу. – Та хочу відзначити, що й серед євреїв дуже багато хоробрих солдатів. І це було доведено протягом усіх вогненних років нашої пролетарської революції.

– Вашої пролетарської... Не сперечаюсь. Тим паче що довелося самому бачити Голованівський^[57] загін в бою. Та й у батька Махна євреїв було багато. Але козаки євреїв не чіпали.

– Ви жартуєте, Олександр Яковичу?

– Можливо, вам не відомо, шановний Альберте (і після паузи) Михайловичу, що на Кубані, та й на Дону і на Терекі немає

єврейського населення. Якщо, звісно, не брати до уваги кількох євреїв-лікарів, адвокатів та інших. Всі вони жили в містах і для козаків нічим не відрізнялися від російської інтелігенції. А коли просунулися козачі полки, витісняючи червону гвардію на північ і захід від Донської області, то їм почали траплятися селища й хутори з численним єврейським населенням. Але їх обходили. Розселялися по хатах, де різали сало і наливали чарку. Ось і чули від місцевих підбурливі слова, що, мовляв, усі більшовики, комісари й чекісти – євреї, які хваляться: «Ми вам дали Бога, дамо й Царя!» Я прибув до Шкуро, коли він вже вступив у Катеринослав...

– Шкуро? – закашлявся товариш Варніч. – Що ви робили в цього шкуродера Шкуро?

– Я бачу, що ця моя розповідь вам не до вподоби, Альберте Михайловичу. А про Шкуро... І про нього розповім. До речі, це він першим у п'ятнадцятому році встановив кулемети на візки і зробив свою роту маневреною. Тоді він був командиром кулеметної роти на Германському фронті. З ним я вперше зустрівся ще на Кавказі. Він наш кубанський козак, тому швидко й затоваришували. А було йому двадцять вісім років. Щойно підвищили до осавула. Офіцери пили, бажали йому генеральських погонів і при цьому сміялися: «Ви уявіть тільки: пан генерал Шку'ра!» За три роки я вже зустрів його тридцятидвохрічним генерал-лейтенантом і з прізвиськом Шкуро... Пам'ятаю його як неймовірно хороброго козака, нагородженого Георгіївською зброєю і безліччю орденів.

– Найбільш кровожерливий білогвардійський генерал! На його совісті тисячі невинних жертв!

– Я бачив інше. Коли його козаки вступили в Катеринослав, справді почалися єврейські погроми. Вовча сотня Шкуро скоро їх приборкала. Заарештували і шістьох козаків, але виявилось, що це місцеві, яким вдалося роздобути козачий однострій. Усіх їх повісили. Перед стратою Шкуро сказав: «Не той жид, хто єврей, а той, хто грабує людей!» Але вже скоро, під Харковом, вони зіткнулися з комуністичними єврейськими ротами, під їхніми голубими

національними стягами, і рубали їх без жалю. Зокрема й полонених. Євреї, знаючи про це, показували хрести на шиї і так рятувалися від страти. Тоді козаки усім полоненим наказували знімати штани...

– Мені про це відомо, – похмуро сказав чекіст.

– А як просуваються пошуки в моїй справі? Чи є у вас якась інформація?

– Що ж... До цього трохи пізніше, – струснув головою чекіст, наче хотів відкинути останнє запитання. – От дивлюсь я на ваше фото... Нагороди, нагороди... До цього фото ми теж скоро повернемося. А тим часом чи не розповісте про ваші перші нагороди? Певно, вам буде приємно згадати, а я отримаю ще одну змогу краще вас пізнати.

– Приємно згадати? – тяжко зітхнув козак Гордієнко, і на його обличчя набігли зморшки.

Кавказький фронт. Гори Західної Вірменії. Листопад 1914 року

Колона вирушила, щойно з'явилося світло. Хоча важко було визначити, звідки воно походить. Небеса затягнуті пеленою кольору окисленого свинцю. З тієї похмурості то сипало сніжною крупкою, то сікло холодним дощем. Краплі дощу, зіткнувшись із дорогою, відлітали від поверхні дрібками битого скла. А сама дорога була в жахливому стані, всіяна гострим скаллям. Піхота щомиті чортихалася, вигинаючи підшви на тих дрібних камінцях. Артилерія голосно й безперервно клацала і скрипіла всіма своїми снастями. Кавалерія одразу ж відстала, поперед неї втиснулися верблюди зі спорядженням кулеметної роти игдирського гарнізону під командуванням штабс-капітана Карелькова. Копита повних гідності кораблів пустелі роз'їжджалися на слизькій дорозі й кришилися на гострих гранях того-таки скалля.

Тільки вірменські дружинники, міцно зціпивши зуби, мовчки йшли попереду колони по троє в ряд і за можливості носачами міцних чобіт відкидали вбік камінці, намагаючись хоч якось полегшити шлях російським солдатам. Добровольців залишилася лише третина. Тепер ними командував літній, далеко за п'ятдесят, повненький чоловік, якого вірмени звали Кері^[58]. Взаємини між дружинниками і командиром були насправду родинними, але не надто гарячими, а саме до міри – як між мудрим і досвідченим дядьком і слухняними та відповідальними племінниками.

Це дуже веселило пластунів Кулі, що трималися подалі від російських офіцерів. Вони з усмішкою підморгували один одному, дивлячись, як Кері трикратно цілував своїх дружинників, коли ті поверталися з виконанням доручення.

Самі пластуни тепер йшли за вірменськими добровольцями, які добре знали дорогу в цьому нагір'ї. До цього ранку підосавулу Кулі

довелося виділяти своїх хлопців в авангард і бічні дозори. Так розпорядився розгніваний зовнішнім виглядом розвідників генерал з інтендантських служб. Напам'ять знаючи армійський статут і положення про похідні колони, він пильно стежив за тим, щоб на вершинах, на грядях нескінченних, голих, чорних, похмурих гір без єдиного деревця і рослинності молодцюваті головні дозори прапорцями, як їх учили, показували йому, що «супротивника попереду не виявлено». Усе це дуже цікаво було спостерігати з лав колони.

Після термінового відбуття (за наказом або у зв'язку з близькістю небезпек фронту) генерала цю похідну тактику скасував старшина козачого полку, який прийняв командування колоною. Дозорні все частіше стали застрягати. Рухаючись паралельно і попереду колони на висотах, вони натикалися на непрохідні гряди, провали й навислі скелі. Змінювати втомлених складним шляхом дозорних ставало все складніше, а далі паралельний шлях уздовж гірських доріг став неможливий – гори були надто стрімкі для цього. Після того, як генерал відбув, тактику паралельних дозорних більше не застосовували ні в колоні, яку супроводжували пластуни Кулі, ані деінде.

До обіду шлях був нудним. Очі все ще сліпив мокрий сніг, який розмочив дороги, і на взуття налипала глина. Курити, розмовляти і співати забороняв статут і можлива близькість ворога. Залишалося тільки жувати сухарі й згадувати милі рідні краї, теплу хату і гарячий борщ.

Після обіду прозвучала команда «зупинитися», і відразу пролунав залп попереду колони.

– За мною! – голосно скомандував Куля.

У передчутті чогось такого Батя ще годину тому відправив у голову колони Неліпу й Бурсака.

– Дорогу! – ще голосніше крикнув Юхим Олексійович, і дружинники відразу потіснилися.

Їм уже добре було відомо, хто такий Куля, чому він найкращий друг Зоравара Андраника і чому пластунів обходять стороною не тільки головні охоронці порядку та дисципліни – урядники, а й стороняться панове офіцери.

Інтервали між загонами дозволили зупинитися колоні, не змішавши ряди. Уздовж колони забігали молодші офіцери. Старші потягнулися в голову, щоб з'ясувати ситуацію. Але постріли так само раптово замовкли, як і почалися.

За п'ятнадцять хвилин до старших офіцерів зі стіни мокрого снігу ступив підосавул Куля в супроводі Бурсака.

– Продовжимо шлях. Нічого особливого. Кінний загін курдів вийшов на шум, вирішивши, мабуть, що це обоз. Неліпа такого не прощає. У них троє вбитих. Поранених курди забрали з собою. От і все...

– Дозвольте доповісти!

Юхим Олексійович повільно обернувся до Бурсака, а потім невдоволено завважив, що панове офіцери бажали знати більше.

– Доповідайте, пане добровольцю, – крізь зуби процідив підосавул і відступив на крок убік.

Перш ніж доповісти, Бурсак вийняв з-за пазухи черкески ганчірку і неквапно її розгорнув.

– Ось! – сказав однорічник і, мов на ярмарку, простягнув старшим офіцерам якусь залізяку.

– І що це? – першим запитав штабс-капітан Карельков.

– Як це що? – стенив плечима Бурсак. – Це ж підкова. Сковирнув з убитої конячини. Ні кінь, ні підкова вершнику вже не знадобляться...

– Ану-ну... – протягнув руку командир кавалерійського ескадрону.

– Точно підкова. І не підкова, а... Дивіться, що ці горці тут придумали. Підкова не проста. Не дугою, а суцільним п'ятаком. З такою підошвою коневі ніякі камінці на дорозі не страшні. Не те що нашим – скалля між копитом і підковою застрягає. Хвалю, пане добровольцю, за те, що примітив і доповів. Медалі не маю, хоча

заслужили ви за першого вбитого ворога. А за підкову... Ось! Не відмовтеся...

Відкривши важке шкіряне портмоне, кавалерист дістав золоту десятирублівку і простягнув її козакові.

– Від мене і від всієї кавалерії за доблесну службу.

– Радий старатися! – віддав честь Бурсак, приймаючи нагороду.

Коли офіцери рушили до своїх підрозділів, Бурсак вклав монету в руку Юхиму Олексійовичу.

– Прийми, Батя, на загальний приварок...

І тут-таки втік в голову колони – в дозор, на лінію вогню.

Нічого на фамільярне звернення «Батя» не сказав пан підосавул, і в молодого козака розцвіла усмішка на обличчі. Ризикнув так звернутися до пана офіцера. Хоч і офіцер, але все ж козак, пластун – старший, шановний і... чужий, як не крути. Але ризикнув, а тепер уже так і буде звертатись. Адже вдалий момент піймав Бурсак. Буде далі бій чи ні, але це саме той час, коли козаки душею розігріваються, коли в них душа до душі тягнеться – і ті душі сплітаються. Так до бою готувалися, так у бою перемагали – і тільки так козаки живими залишалися.

Не бачив молодий козак, як усміхнувся в знатні вуса отаман, бо швидко добіг до Неліпи і нічого не сказав на його німе запитання.

– Гаразд. А що робити? На чужині блукати та слави шукати. Ходімо далі, – кивнув головний дозорець у бік ворога і не став уточнювати, від чого цвіте обличчя в юного козака.

За три дні двічі збивали турка з гір. Склад колони змінювався, але тепер незмінно попереду йшли хлопці підосавула Кулі. Тільки їм вдавалося в умовах украй обмеженої видимості унюхати ворожі засідки.

Тепер уже доводилося йти хвостом за іншими колонами. На ніч входили в геть розорені гірські селища. Тут житла курдів були іншими. Ні, не багатшими, але й не вкопаними в землю та скелі. Просто маленькі сараї. Одно- й двоповерхові, частіше глинобитні або з необтесаного дикого каменю, прямокутні в плані, з пласким очеретяним дахом, вони мали по одному входу. Цей вхід міг бути єдиним і для господарських приміщень, що примикали до житла. Так що жили патріархально з малими дітками, з козами й віслюками обійнявшись.

Ті війська, які шли попереду, усе, що могло горіти, використовували для приготування їжі та обігріву. Тому в будинках уже не було ні віконних рам, ні дверей, ні лавок, ні жодної дерев'яної тріски. Протяги люто гули і тягли за собою в будинки-сараї колючий сніг. Уранці над тими, кому пощастило заснути під дахом, утворювався білий сніговий горбок, анітрохи не менший, ніж над тими, хто ночував під небесами.

А там, за сніжною імлою, навіть ночами лунали розриви артилерійських снарядів і скрекіт довгих кулеметних черг.

Ранок п'ятого дня походу видався ясным. Християнський Бог, а може, й мусульманський Аллах вирішив поглянути на те, що діється на Вірменському нагір'ї. Чхнув або просто здув олив'яні хмари, і вони вмить зникли. Солдати й козаки мало не осліпли від яскравого сонця і небесної блакиті, але все одно витягали шиї, зігріваючи обличчя несподіваним теплом.

Потім ішли, гадаючи, як довго ще вистачить Божої ласки. При цьому одностайно вирішили, що ненадовго. Не повинно радувати Господа (або Аллаха) те, що людина проливає людську кров. Тому вже до вечора, в кращому випадку вночі, доброта Всевишнього може закінчитися й почнуться морози та сильні снігопади.

У тих думках не відразу й схаменулися. Лише на третьому розриві артснаряда по хвосту колони кинулися вперед, під скелі. Але чотири гірські турецькі гармати спішно перенесли вогонь на авангард. Тепер

шрапнель рвалася над головами кавалерійського ескадрону, розсіюючи його по невеликій рівнині між гір.

– Ходімо по гребеню гори. Може, так дістанемося до батареї, – вирішив Куля.

– Далекувато буде. Але, може, маузер і впорається. Давно мені кортить перевірити німця на дальність і кучність, – погодився з отаманом його кум Чупа.

Пластуни подерлися за підосавулом. Добре, що схил був не особливо крутий і не мав кишень із сипучим камінням. Було й важке місце, майже вертикальне. По ньому спритно гірською кішкою виліз непоказний, але верткий і чіпкий, як акробат, пластун, якого всі, зокрема й отаман, називали Єгоровичем. Прилип до скелі, намагаючи кінчиками пальців виступи й западини, відтак швидко досяг гребня гори й скинув закріплений на «кішку»^[59] канат.

Опинившись на висоті, пластуни вирішили, що гребенем іти можна, але краще бігти.

– Ну, хто перший?! – підбавьорив Батя.

І не встигли переглянутися пластуни, як Бурсак уже нісся по тонкому, місцями завтовшки з канат, вістрю гірської вершини.

– Ловке чортеня, – ахнув, піднявшись останнім, богатир Цвешко.

– То байдуже, – процідив Неліпа, та за прикладом добровольця скинув з плечей свій мішок. Але не побіг, а став у ньому копатися. Витягнув пачку патронів у добротному німецькому вощеному картоні, став її розривати. – Кульок у нього скільки?

– Тобі так тих патронів шкода, як корові заднє коліно всрать. Та давай уже! – вихопив усю пачку Єгорович і кинувся наздоганяти Бурсака.

– Ні, ну ти бач тих молодят-молодцят... Батю, га? Побігли, як за море срати, – засопів Неліпа. – Повипулюють усіх німців, а чи влучать?

– Ходім на підмогу, – звелів отаман і поспішив за Бурсаком і Єгоровичем.

А Бурсак уже досяг того місця, за яким просуватися було неможливо. Провал аршинів до тридцяти. Але тут був невеликий майданчик, а праворуч, у напрямку турецької батареї, щось на кшталт плаского столу. З розгону вскочив на той стіл молодий козак, у стрибку знімаючи зі спини німецький маузер. Він тут-таки сів «по-турецьки» і приклав приклад до плеча.

– Далекувато до турка буде, – завважив з-за спини Єгорович.

– Підіпри мені спину, – процідив крізь зуби скам'янілий Бурсак.

Поводивши мушкою, молодий козак поворожив над прицілом і ніжно торкнувся зап'ястям до пістолетної шийки приклада, доволі зручної для ведення влучної стрільби. Потім Бурсак узявся за рукоятку перезарядження і, м'яко відкривши затвор, вставив магазин із п'ятьма патронами.

Почувши черговий залп турецької батареї, Єгорович не витримав.

– Та пульни вже як вийде. Може, налякаєш...

– Цить! – владно, немов Батя, гаркнув доброволець і знову закам'янів.

Підтримуючи плечем спину стрільця, Єгорович відчув, як по ній пройшла легка хвиля вниз, а потім угору. Між лопаток та хвиля зупинилася разом зі звуком пострілу.

– І як? – не завваживши переполоху в роботі турецької артилерійської обслуги, запитав пластун.

Бурсак не відповів. Він поправив приціл і клацнув затвором.

Постріл. За ним майже без перерви ще три.

– Ти ба! Оце ти дав турку жаб'ячої цицьки скуштувати! – в захваті вигукнув Єгорович, пильні очі якого майже за версту вгледіли, як злетіла з турецького офіцера велика біла папаха і він лантухом упав на каміння. Поруч із ним гепнувся заряджальник, так і не донісши снаряд до казенника гармати.

А Бурсак уже перезарядив німця й голосно звелів:

– Тримай спину!

Ще п'ять пострілів. Здавалося, занадто швидких і не підготовлених. Але ж це з чудової гвинтівки конструкції братів Маузерів, у якій

перезарядка в задній частині давала змогу стрільцю не відривати ложа від плеча. І ще троє з гарматної обслуги вийшли з бою. Вбиті чи поранені – зараз це не мало значення. Важливо було те, що гармата перестала посылати снаряди в густі російські колони.

Тепер уже турецькі офіцери й солдати присіли біля своїх гірських гармат, що не мали захисних щитів, і в страху крутили головами на всі боки. Вони ще не визначили, звідки по батареї ведеться вогонь, і згорали від бажання кинутися від гармат під прикриття скель. Тоді на повен зріст став один із офіцерів і, вихопивши шаблю, почав нею розмахувати і про щось голосно кричати. Це подіяло. Першими піднялися офіцери і під їхні крики – артилеристи-солдати.

– Зараз ти в мене домахаєшся, – процідив Бурсак.

На третьому пострілі офіцер із шаблею спіткнувся, здавалося, об ящик зі снарядами і впав обличчям униз. Відразу ж обслуга покинула роботу біля гармат і поспішила сховатися за камінням.

– Тепер не дати їм висунутися, – тихо промовив молодий козак і тяжко зітхнув. – А в мене останній магазин залишився...

– Ось! Кума гостинця передала, – щасливо вигукнув Єгорович, простягаючи пачку патронів, вирваних в ошадливого Неліпи.

– Тоді бій за нами! – розсміявся Бурсак.

– Займайте, хлопці, лавки! Будемо й ми веселитися і пригощати гостей кістками! – щасливо вигукнув, наспівши, підосавул Куля.

Він усе бачив. І готовий був одразу обійняти й розцілувати щасливого стрільця. Але бій усе ще не було закінчено. Проте щось сказати треба було Бурсаку.

За Батю сказав Єгор Пафнутич, батько «акробата» Єгоровича, – єдиний із команди пластунів, який «ступив крок» за дозволений вік. Недалеко ступив, бо ні в чому не поступався братам-пластунам, а в обороні був кращим за них стрільцем.

– Постріл на тисячу ярдів^[60]. Так казали бури-снайпери^[61]. А тут, мабуть, і півтори тисячі буде. Давно такої стрільби не бачив. З тієї-таки бурської війни...

– Батю, глянь туди! І туди! – торкнув за плече підосавула його кум Чупа.

Але отаман уже помітив і одне, й інше.

Стрімко змінювалася обстановка по обидва боки від гірського кряжа, на якому опинився Куля і його хлопці. Це місце було найзручнішим для спостереження за ходом битви, що тільки розгорталася. Саме розгорталася. Бо змусити замовкнути ворожу батарею – ще не означало, що ворог переможений і втік. Навпаки – зліва біля підніжжя гори вже розсипалися вражі ланцюги, і вони пішли вгору. Залишалися лічені хвилини до того, коли найбільш прудконогі з турецьких солдатів дістануться гірського кряжа й, осідлавши його, зможуть запросто відігнати пластунів Кулі від своєї батареї. А найсумніше було те, що для османів відкривався кривавий атракціон, який можна було назвати тиром по живих мішенях.

– Загинуть сотні! – з жахом вигукнув Чупа.

І було від чого так зневіритися.

Скачучи на всі боки під шрапнеллю турецької батареї, козаки-кавалеристи – після того як замовкли гармати – згрупувалися біля підніжжя гори. Підкоряючись наказам, вони вже спішилися й нестатутними ланцюжками почали дертися вгору, як настирливі мурахи, кожен сам по собі. Прагнення було зрозумілим – захопити гірську вершину, остаточно збити ворожу артилерію і переконатися, що за горою немає ворожих частин.

Але й турки поспішали до тієї-таки вершини – тільки з іншого боку. І тепер від того, хто виявиться першим, залежала перемога і те, скільки мертвих тіл залишиться між каменів або скотиться вниз.

– Чупо! Де генеральські прапорці? Не думав, що буду їм радий. Червоні з білими... І махай сигнал «Ворог близько»! – закричав Куля.

– Зараз, Батю, зараз, – заквапився кум.

– А ви чого роти склеїли? Кричіть, що є духу! – grimнув на хлопців отаман.

І пролунав над горами відчайдушний крик. На найвищу точку миттю скочив Чупа і став відчайдушно махати сигнал тривоги.

Підосавул Куля схопився за свій старий, випробуваний у багатьох справах оптичний прилад. Швидко налаштувавши армійський бінокль німецької фабрики Еміля Буша, він припав до його скелець і огледів правий від нього російський бік.

– Ну! Помітили! Ні-і-і... Дивилися на нас ще з того моменту, коли Бурсак батарею збив з вогню! – радісно вигукнув Юхим Олексійович, піймавши в окуляр групу старших офіцерів, які показували рукою в бік Чупи, котрий розмахував прапорцями.

Ось тільки що далі? Чи пролунає наказ негайно зупинитись козакам і таким чином віддати вершину ворогові, чи в якийсь неймовірний спосіб наспіють козаці ланцюжки?

Пластунам залишалося тільки із завмиранням серця стежити й гадати, хто ж перший. І нічого більше, бо рух до вершини гори перекривало провалля, обійти яке було вельми складно, а головне – вимагало багато часу. І це тоді, коли все могли вирішити буквально хвилини.

– Петре, а підкинь мене до небес! Ну принаймні ближче до того боку провалля...

Про нього вже встигли забути. Щойно хотіли задушити від захвату бравого козака, який своєю неймовірною майстерністю стрільця врятував безліч православних душ, та нова біда змусила відкласти ті міцні обійми. А за мить було вже не до нього.

Пластуни озирнулися.

Сказавши ті незрозумілі слова, доброволець на прізвисько Бурсак стояв, як то кажуть, без нічого – босий, у натільній сорочці й кальсонах. У руках він тримав відомим способом змотану мотузку з найбільшою «кішкою», яку він вибрав з того майна, що скинули з себе пластуни, коли готувалися підтримати вогонь по ворожій батареї.

І всі зрозуміли, що задумав цей відчайдушний сміливець. Зрозуміли і здригнулися. Адже понад людські сили було перестрибнути через те провалля. Та й узяти розгін для стрибка тут ніде. Здоровий глузд відкидав усі можливі варіанти подолання

перешкоди. Але було й більш важливе – те, що прийшло зі століть воєн, побратимства і не зрозумілих іншим козацьких звичаїв: «Сам помирай – братів-козаків виручай». І при цьому не забувалося й про інше: «Малим народився – великим помер».

Але слова отамана були ще точніші.

– Бог не без милості, а козак не без щастя. Кинь його, Петре... Та пам'ятайте – другої спроби у вас не буде.

Богатир Цвешко мовчки кивнув. Він став спиною на край прірви й підставив руки.

Широко, із запалом усміхнувся пластунам Бурсак. Ті у відповідь за стародавнім звичаєм зняли шапки і схилили перед такою відвагою голови.

Не стерпіли. Все ж підняли очі й побачили, як спритно той козак із берегів Дніпра став на широкі, як лопата, долоні богатиря, як утримав рівновагу, коли Цвешко без видимих зусиль обернувся до безодні. Потім поклав ті долоні разом з Бурсаком на свої широченні плечі й, довго не роздумуючи, потужним ривком випрямив руки вгору і трохи вперед.

Страшно було дивитись на те, як завіс над безоднею козак. Але не ті люди пластуни, щоб очі мружити. Бачили, як у повітрі він змахнув кілька разів важкою «кішкою» і метнув її туди, куди поклав око. А далі...

Зник Бурсак у проваллі. Але тепер погляди пластунів були спрямовані на мотузку. І... о диво! Мотузка натяглась як струна. Зачепившись за щось, чого козаки не бачили, «кішка» витримала. Витримала й мотузка!

Уже за мить Бурсак підтягнув себе по тій надійній мотузці. Й наступної миті стояв на краю безодні. А ще за мить, не озирнувшись на те, як прикусили губи пластуни, швидко побіг по гребеню гори.

– Хоч би ножа взяв, – раптом схаменувся Єгор Пафнутович.

Усі промовчали, усвідомлюючи, що найдосвідченіший серед них має рацію. Може, навіть засуджує нерозсудливість молодого козака.

А може, пам'ятає сказане отаманом: «Бог не без милості, а козак не без щастя».

– Батю, дай глянути в твого «Буша», – тихо попрохав Чупа кума.

Але Батя тільки відмахнувся. З боку козаків, з південного сходу, підйом був крутий, зі снігом і, мабуть, глинистим брудом. І все-таки видно було, як козаки швидко дерлися вгору. І при цьому... не встигали. Турецькі солдати так само грузли в багнюці, але підйом тут був більш пологий, і вони повзли до вершини, витрачаючи менше зусиль, а отже – швидше.

Тепер було прекрасно видно, що першими до вершини гори встигають турки. У добротних мундирах кольору хакі вони, як великі гусениці, останні аршини долали поповзом. І ось уже перший із них піднявся на пік і радо звів очі до неба з вдячністю незрівнянному Аллаху, вже підтягнув угору гвинтівку.

Весело застрибав сонячний зайчик на кінчику багнета цієї гвинтівки. Але стрибав недовго. Перед здивованими очима османа раптом з'явилася людина в сороміцькому вигляді й одним рухом відділила багнет від дула гвинтівки. Наступним рухом ця людина спрямувала його вістря в горло передчасно радісного османського солдата. Перекидаючись на спину, турок ще встиг із подивом побачити в руках свого вбивці власну гвинтівку.

Тіло з багнетом у горлі покотилося донизу, прихопивши з собою ще п'ятьох турецьких солдатів. Але і праворуч, і ліворуч вже здіймалися на ноги інші, що досягли вершини. Їх зустріли кулі з гвинтівки їхнього загиблого товариша. П'ять пострілів – і п'ять нових трупів покотилися, захоплюючи за собою переляканих турецьких піхотинців. А далі почалося те, на що османи самі й розраховували, сподіваючись першими видряпатися нагору. На гребінь гори один за одним вискакували спішені козаки-кавалеристи. Вони миттєво відкрили вогонь по розгубленому ворогові, влаштувавши криваве стрільбище.

Хоробрі солдати великої Османської імперії під цими пострілами всі відразу зупинились і здивовано подивились один на одного.

Невже Аллах не на їхньому боці? А після того, як козаки взяли поправку, адже приціл згори завжди неточний, поранені й убиті турки почали котитися десятками. Ті, що були ще живі, не вагаючись припали до гори, а потім почали сповзати до її підосви. Та багато з них вже ніколи не встануть...

Нещасні... Такі ж воїни, як і ті, на вершині, які, не вірячи в своє щастя і витираючи вдячні сльози, все стріляли і стріляли. А турки, уже вмираючи, продовжували повзти, залишаючи за собою криваві смуги приреченості. У них своя батьківщина, свій борг перед нею і свої святі обов'язки. Своя сувора військова дисципліна. Свої сім'ї й будинки. І в тих будинках чекають звісточку про здоров'я і благополуччя. Але тих вісточок понад сотня сімей вже ніколи не отримає...

Козаки сяяли від щастя. Їм хотілося міцно обнятись і на все горло крикнути... Та байдуже, що саме крикнути! Нехай усі знають – перший бій і перша перемога!

Але все ще стріляли, бурмочучи у вуса.

– Щасливої дороги!

– А це ще трохи на дорогу...

– Увечері з дупи видлупаєш...

– Тримай на пам'ять!

Стріляли б і ще, але піднявся на вершину хорунжий і радісно крикнув:

– Добре, хлопці! Сто чортів їм у печінку. Збирайте гільзи!

– Так багато ж їх... Багато... Ну й напуляли, – з усіх боків лунали голоси чомусь утомлених козаків.

Тільки один із них пробігся туди й назад.

– А де ж той? Га? Хлопці, де наш рятівник? У ноги вклонитися б йому...

– А котрий? Ага! Той, що голою дупою першого турка перекинув? Та ж був тут... Мабуть, не захотів усю турецьку рать відлякувати своїм спіднім... – почувлися з усіх боків голоси. Слідом за тими жартами грянув козачий сміх. Той, що лікує навіть найбільш знесилене від

напруги тіло і дозволяє серцю після бою повернутися на своє місце в грудях.

– Та ж онде він! Дивіться! Під гору йде неспішно. Молодий ще хлопчисько! – закричав той-таки козак, що бажав у ноги вклонитися.

Та й як було поспішати Бурсаку – голими ступнями по камінню й пухкому снігу? Та ще й за ногами сліди криваві тягнуться – порізав обидві ступні на гострому камінні, а в запалі й не помітив. А тепер нинють обидві ступні. Але це пережити можна. Головне, що справу важливу зробив.

Здивованими поглядами зустріли роздягненого козака коноводи, що стерегли козацьких коней під горою. Їм, на відміну від тих козаків на вершині, й невтямки, який подвиг учинив цей білявий хлопчина. Але відчували, що неспроста він у такому нестатутному вигляді. І зуби не скалили, хоча на язиці жарти крутилися.

Та майже одразу й забулися ті жарти, коли до хлопця, який вже спустився, на повному ході підлетіли на красенях-кабардинцях^[62] панове офіцери. А попереду... так і є – генерал у золотих погонах і з лампасами, про які мріють усі козаки. Навіть кухарі, візники й коноводи...

– Панове офіцери! Нумо! Не вистачало, щоб такий герой-козак застудився і соплі об землю бив! Ну ж бо, ну... – звернувся до офіцерів старий генерал.

Не під генеральським поглядом, а з великої вдячності зіскочили з сідла панове офіцери і почали загортати козака хто в бурку свою, хто в башлик^[63] офіцерський, а хто встиг і валянки дістати з сидельної сумки.

– Ну а я... А я... А я ось так!

З цими словами сивочолий генерал з натугою сповз із сідла на землю і міцно обняв молодого козака.

– Усе бачив! Он із того виступу на скелі. Герой ти, козаче. Справжній герой! Славний козак... А чий же ти?

– То мій, ваше превосходительство, – пролунав тихий голос.

На голос обернулися всі разом.

– Матінко! – скрикнув бойовий генерал, точнісінько як станичний дід. – А бодай я щастя не знав, якщо то не Куля! А йди-но сюди, любий...

На подив усіх присутніх, генерал першим пішов до підосавула і, на пів дорозі зустрівши, міцно обняв, а потім розцілував офіцера.

– Не сподівався вже, що зустрінемося. А ти, Юхиме Олексійовичу, все в малих чинах. Думав, з твоїми подвигами вже і в старшини козачі вийшов...

– Добрий був би полковник з неповною дюжиною солдатів, – усміхнувся Куля. – А іншого війська я не прийму. З цим звикся. З ними будь-яку війну виграю.

– Розумію. Завжди у справах важливих і надважливих тебе посилають, Юхиме Олексійовичу. У таких справах велике військо й справді не матиме успіху. Зате орденами, напевно, й шаровари обчіпляв?

І розсміявся генерал. Від того сміху й молодший став, і вуса піднялися.

– Вистачає, – кивнув згідно підосавул. А потім велів Бурсаку: – Іди. Он наші твою одежину принесли. Панам офіцерам речі поверни... Хіба... На якийсь час валянки згодяться на поранені ноги.

Помовчав Юхим Олексійович, усе ще не відпускаючи молодого козака. А потім тихо сказав:

– Дякую. Багато козацьких життів врятував. То важлива справа. Усе, іди...

– Іди, козаче, приємно буде на тебе в черкесці подивитися, – усміхнувся героєві по-батьківськи генерал. А потім глянув поверх голів офіцерських. – Так! Де мій ад'ютант?

– Я тут, ваше превосходительство! – виринув молоденький офіцерик.

– Отже, так! Запиши героя на подання до ордену! Як його звати-величати? Га, Юхиме Олексійовичу?

Застиг від питання підосавул Куля. Озирнувся на всі боки.

– Ти чого, пане підосавуле? А! Розумію. Все у вас, пластунів, як у Січі Запорозькій колись бувало, – глумливі або смішні прізвиська. Але вони для паперів не годяться, – дорікнув Юхимові Олексійовичу старий генерал. – А може, забув, як твого пластуна звати-величати?

– Пластуна? – здавалось, здивувався отаман. А потім почухав потилицю й махнув рукою. – А чого ж не так... Той пластун – доброволець на ім'я Олександр, по батькові Якович, а прізвище... Гордієнко!

– «Вольноопределяющийся»?! – здивувався генерал. – Адже з пам'ятного мені одна тисяча вісімсот сімдесят шостого року велено імператором Олександром Олександровичем добровольців у козаці війська не брати. Я, мабуть, останнім був... Козаком народитися, стати і бути – то честь велика! А з прийшлих одиниці козаками стають. Як він у тебе опинився?

– Та цей до мене відряджений від саперного батальйону. Там у документах він є... – простодушно усміхнувся Юхим Олексійович.

– Доброволець... Гм-м... Це ж у якому училищі або університеті пластунської науки вчать? А без цієї науки такого героїства все-таки не було б. А-а-а! Чекай-чекай, Юхиме Олексійовичу... Кажеш: Гордієнко? Знав я Гордієнків. Може, він із них? Тоді питань не маю!

– Дозвольте, ваше превосходительство! У мене все ж є запитання, – з дозволу генерала втрутився в розмову його ад'ютант. – Положення про нагородження орденом Георгіївського хреста передбачає повні дані про того, на кого подають. Про добровольців особливі статті. У тому числі – звідки родом, де навчався...

Куля зупинив ад'ютанта. Відійшов до своїх, порився в речах і повернувся з конвертом.

– Ось він, герой. Із Херсонської губернії...

Генерал, який відірвався на бесіду з офіцерами, почув останні слова, різко розвернувся до Кулі й усміхнувся.

– Знайомий Гордієнко у мене там є. Разом проти турка на Шипці билися. Може, він, а може, інший... Посади свого пластуна поки що в

лазаретний візок. Бачив: ноги він до крові порвав на турецькому камінні. Пізніше з ним побалакаю про херсонців Гордієнків.

– Нехай підлікує ноги, – погодився отаман. – А коли стане на ті ноги, накажіть, ваше превосходительство, направити його до Сарикамиша^[64]. Там наш Перший запорозький^[65], в якому я з пластунами маю честь служити, а доброволець відрядженим записаний.

Генерал обійняв Юхима Олексійовича, струсив зі щоки сльозу і звелів ад'ютантові:

– Якщо питатимуть, так і відповідай: герой Олександр Якович Гордієнко, пластун Першого запорозького імператриці Катерини великої полку Кубанського козачого війська! Сам клопотатиму перед службою і станичним отаманом, щоб прийняли його до свого кола. Козак! Пластун! А то придумали... Сапер...

Ближче до ночі до лазаретного візка прибув старий козак у генеральських лампасах. До опівночі розмовляв із добровольцем. А на прощання обійняв, трикратно поцілував і сказав:

– Служи, Сашку, як діди і прадіди. А Господь завжди за козака буде, адже немає у Всевишнього більш відданого і вмілого війська.

Термінова телеграма. Цілком таємно. Москва. Луб'янка. Відділ по боротьбі з контрреволюцією. Уповноваженому з особливо важливих справ товаришеві Гете.

Кур'єром ВЧК відправив протоколи допиту і свідчення інформаторів. Стосовно питання № 8: Мідас кілька разів зустрічався і добре відгукується про білого генерала Шкуро, якого він у 1915 році знав як осавула Шку'ру. Прошу уточнення щодо достовірності прізвища. Вважаю, що Мідас буде корисний для роботи з контрреволюційною еміграцією і зокрема Шкуро. Прошу

інформувати про пошуки Афродіти. Мідас вельми наполегливий у цьому питанні.

З оперативного донесення від 19 червня 1921 року.

Стосовно розшукуваного золота встановлені такі факти:

На початку січня 1919 року міського голову Херсона Б. Ф. Бонч-Осмоловського відвідав командир англійського міноносця «Гідра» лейтенант Сімонс і англійський віцеконсул Е. П. Каруана. Вони вручили повідомлення про заборону пересування по Дніпру збройних та інших суден, щоб уникнути кровопролиття, про що було доведено до міського населення. Херсонський порт оголошено англійським командуванням нейтральною зоною і таким, що перебуває під наглядом англійських військових суден.

Із повідомлення херсонської газети «Рідний край», № 1941, 5 січня 1919 р.

Далі – про підготовчі заходи англо-французького командування напередодні висадки десанту в Херсоні:

«Прибуття англійського міноносця. Вчора, 24 січня, близько 4-ї години дня в Херсонський порт прибув англійський міноносець “Бріск” під командуванням лейтенанта Сеанінса. З Севастополя міноносець вийшов 10 січня зранку. В Одесі на міноносець сіли три французькі офіцери з головного штабу, які прибули в Херсон у зв’язку з розміщенням десанту союзних військ. У порту міноносець зустріли англійський віцеконсул Е. Каруана, начальник порту Іванов та ін.»

На кораблі перебували 3 французькі офіцери штабу, які повинні були підготувати висадку передового загону франко-грецьких військ (250 французів і 250 греків). До населення міста складено звернення: «Цим оголошую, що союзні війська прибули в Херсон виключно з метою підтримки законного порядку. Ні з ким воювати вони не мають наміру, якщо на них не буде вчинено напад. Крім того, заявляю, що ніяких добровольчих загонів серед тих, хто прибуває у союзних військах, немає. Командир Королівського британського судна І. Уайльд». На знак мирних намірів із одного з

міноносців виділено 140 пудів нафти для потреб міської електростанції.

За три дні на херсонському рейді кинув якір другий міноносець британського флоту – «Нерейда». Про це повідомила газета «Херсонський вісник» (№ 171 від 28 січня 1919 року). За повідомленням цього ж видання від 30 січня, відбулося підписання угоди між Міською думою та Ревкомом – з одного боку, і англійцями – з другого, про передачу останнім охорони міста. Від імені інтервентів її підписали «представники союзного командування в особі британського королівського віцеконсула Едвіна Каруани і командира королівського корабля “Нерейда” І. Уайльда».

29 січня Ревком, у якому більшість мали есери і меншовики, почав переговори з місцевою владою і англійським командуванням, в результаті чого було вироблено «Угоду»:

«Представники Херсонського міського самоврядування в особі міського голови, членів управи, представників ВРК на чолі з С. Д. Аносовим^[66] спільно з представниками союзного командування в особі віцеконсула Е. П. Каруани і командира “Нерейди” Уайльда встановили порядок передачі охорони міста. Усі революційні війська, які досі охороняли місто, залишаються на своїх місцях до вступу військ союзників. Після вступу революційні війська передають усі пости союзним військам у порядку, зазначеному останніми. Після передачі охорони міста союзним військам революційні війська зі своїм майном і зброєю безперешкодно йдуть із міста, куди забажають. Міська народна міліція залишається на своїх постах».

Уранці 30 січня підрозділи Директорії^[67] оточили приміщення Ревкому, заарештували й кинули до в'язниці кількох його представників і дружинників.

31 січня почалася висадка франко-грецьких військ. Їх зустріли французькі офіцери, англійський віцеконсул, представники місцевої влади.

Захопивши місто, інтервенти зайнялися грабунком.

Награбований хліб вивозили через Дарданелли в Англію і Францію. Британський віцеконсул Е. Каруана з «дозволу» Херсонського губернського комісара на пароплаві «Дод» вивіз 15 тис. пудів борошна та 135 пудів бакалійних товарів, тоді як жителі отримували по пів фунта (200 г) хліба двічі на тиждень.

Далі найважливіше:

Зі «звітної доповіді Херсонської окружної комісії по з'ясуванню збитків від англо-французької інтервенції 1919 року на Херсонщині»:

«...інтервенти захопили в місцевому банку золота на суму 5 863 289 золотих рублів».

(Фрагмент копії доповіді додається. Сам текст зажадав голова Верховного революційного трибуналу України тов. Аросєв ще у 1920 році під час свого перебування на посаді голови Херсонської губернської ЧК).

Можлива (приблизна) кількість вивезеного золота – 5 (п'ять) тонн, при обліку ваги десятирублевої золотої монети 8,6 грама і вартості золота в зливках.

Чи йде мова про вилучене тільки в золоті, чи частково в грошовій масі, встановити не вдалося. Заходи щодо розшуку свідків у самому м. Херсоні в цій справі результатів не дали. Прошу вжити заходів щодо розшуку службовців банку, а також акціонерів і великих вкладників (список додається).

Звертаю вашу увагу на те, що таку кількість золота (можливо, частково грошової маси) вивезти з Херсона до січня 1919 року було вкрай важко. Варіанти гужового або залізничного транспорту відпадали. Тоді на дорогах грабували білі, зелені та інші політичні й кримінальні бандити. Залишався водний шлях. Але він так само був небезпечний. Усі виходи з гирла Дніпра в лиман, а з нього – у відкрите море контролювали кораблі Антанти. Торговельні судна і риболовецькі шхуни піддавалися ретельному огляду.

Вважаю архіважливим звернути увагу на зазначеного вище британського королівського віцеконсула Едвіна Каруану.

19 травня 1908 року Каруана був призначений виконувачем обов'язків, а за рік затверджений на посаді віцеконсула Великобританії в Херсоні. Крім того, був наділений повноваженнями консула Туреччини. За десять років існування консульства в Херсоні Каруана так міцно утвердився в комерційному середовищі Херсона, що користувався необмеженою довірою в купців, комерсантів та інших буржуйських елементів. Усі торгові операції він проводив через Херсонське відділення Російського банку для зовнішньої торгівлі по вулиці Судовій. Бувши постійним клієнтом банку, Каруана, без сумніву, знав про його готівку. Тому цілком логічно припустити, що Каруана став і навідником, і ініціатором ідеї «перевозу» грошей в Одеський Народний банк, мотивуючи це «нестабільною політичною обстановкою і все більшою загрозою анархії і бандитизму в Херсоні. Члени міської Думи О. В. Праксін і А. А. Авраменко вказують на те, що командир англійського корабля «Нерейда» Уайльд видав офіційну розписку банку (документ не виявлено), а його моряки були задіяні для перевезення золота на борту міноносця. Але ні при передачі розписки, ні при винесенні майна банку жоден із них особисто не був присутній.

Британський віцеконсул у Херсоні Едвін Каруана покинув місто (документальних підтверджень цього поки що не знайдено) 30 січня 1919 року. У посвідченні, виданому Херсонським губернським комісаром, йому було дозволено (для потреб військ Антанти) вивезти з міста на пароплаві «Доб» 15 тисяч пудів (246 тонн) борошна.

Прошу підтвердити або спростувати факт надходження «херсонського» золота до Одеського Народного банку.

За можливості також прояснити питання доставки міноносцем «Нерейда» банківського вантажу при його поверненні до Англії.

Встановити місцеперебування колишнього британського віцеконсула, а також повноправного консула Туреччини Едвіна-Вільяма Петровича Каруани (англ. Edwin Caryana), який народився в 1876 році на Мальті.

Так само додаю свинцеве пломбування, зняте з ящика, де було золото, яке Мідас доставив у Херсонську ЧК. На ньому чітко прочитується назва «Nereida», що відповідає назві англійського міноносця «Нерейда».

Прошу повідомити про результати пошуку Афродіти. Моя брехня або ухилення від даного питання може значно погіршити довірчі відносини, які встановилися з Мідасом.

Оперативні заходи щодо розшуку золота в Херсоні (так само в міському підземеллі) і його околицях позитивного результату поки що не дали.

Херсон. 20 червня 1921 року. Слідча в'язниця. Камера особливого контролю

Їх привели одразу після «ранкового чаю».

Кружку окропу і шмат чорного як вугілля хліба стали називати «ранковим чаєм» після «смачного» оповідання діда Калини про «тяжку» долю каторжан проклятого царизму. За заведеним старим в'язнем правилом смакували за столом, як робили це правильні в'язні. Розмовляти при цьому дід не дозволяв і дуже сердився, коли хтось забував про це. Вигляд розгніваного безпорадного старого дуже тішив однокамерників. У душі вони реготали так, що аж сльози виступали на очах. Але ображати діда ніхто не бажав. Його невпинна балаканина про все і ні про що полегшувала тяжку долю бути каторжанином за рідної пролетарсько-селянської радянської влади.

Слова старого про те, що ще недавно каторжани слухались Калину більше, ніж начальника в'язниці, були кумедними і народили безліч смішних запитань, які потім активно обговорювалися. Дивно, але дід на той сміх зовсім не ображався.

– Сміх у тюремній хаті – це цілющі ліки. Скрашує перебування, коли одне і те саме день за днем і рік за роком. Але той сміх повинен бути таким, щоб не ображав, не принижував і не брав за душу. А так ги-ги і га-га – це добре, – усміхався разом з усіма Калина.

– А чого ж таки не погигикати? Кому скажеш із червоноармійців, що знаменитий комдив Котовський лежав на тюремних нарах поруч із нашим дідом Калиною! Скажи таке, і будь-який червоноармієць іржатиме, як кобила, яку ніяк не наздожене жеребець. Наіржеться, а потім ужене дідові кулю в живіт, – похмуро мовив колишній червоний кавалерист, який двічі бачив самого Котовського.

Чолов'ягу, якого дід прозвав Кавалеристом, посадили за дрібницю. Минулого літа на хутір забрів солдат. Йшов той із Криму або й

ближче, але ніс мішок солі, майже пуд^[68]. Посиділи, викурили по три самокрутки, поговорили. А говорив той солдат українською, ну чисто як кум Хведько. Відсипав солдат трохи солі за вечерю і чарку. Та ще попросив сіль зберегти на кілька днів. Кудись йому потрібно було, а пуд усе-таки – тяжка ноша. Пішов і пропав. А за тиждень червоні натиснули і погнали Врангеля з херсонських степів до Криму й далі. Цього разу Кавалеристові не допомогла медична довідка про тяжкі поранення на Германському фронті. Посадили чоловігу на його-таки конячку, дали карабін і шашку. Ось так і став кавалеристом. Відпустили аж у травні наступного, двадцять першого року. Повернувся герой на хутір, а там його вже чекають. Узяли під білі ручки – і в Херсон. А все через дурепу-дружину. Не втерпіла – стала сіллю приторговувати, яку той солдат залишив. А коли дісталася до дна мішка, виявила якісь папірці. І продала їх мужикам на самокрутки. Гарний був папір, а ось те, що надруковано на ньому, – контрреволюція! Взяли жінку на базарі, швидко дісталися до клятого мішка і витягли пачку листівок. Як потім пояснили героєві-кавалеристу, підступний чорний барон Врангель відправляв із білогвардійського Криму агітаторів-офіцерів, нібито солдатиків. Для того, щоб вдало зав'язати розмову, таких сволот постачали сіллю. Поговорить, загітує за світову буржуазію, а коли Врангель поведе армію, щоб задушити радянську владу, кожен загітований увіллється в цю гідру контрреволюції. А до того нехай листівки із закликами буржуйськими між своїх селян поширює.

І клявся, і божився Кавалерист, що ні сном, ні духом... Та ще орден Червоного Прапора показував, що отримав за штурм Перекопу... Але ЧК однаково мала «розібратися». Тому й кинули до камери. Горював, поки дід своїми безглуздими розповідями трішки душу не розвеселив. А то щодня трусився, що «не розберуться» і шльопнуть. І орден не допоможе.

– Ось тобі хрест, Кот поруч на сусідній шконці чалився^[69], – почав дути губи дід Калина.

– А той Кот і є сам Котовський? – звисився з верхніх нар Морячок.

Морячок тим паче не мав би засмучуватися у в'язниці. Хіба то злочин – у кишенях вугілля з пароплава додому носити. Правда, щодня – поки кишені не змусили вивернути. Адже на зиму скільки вугілля потрібно. І обігритись, і чогось гарячого приготувати. Раніше очеретом рятувалися. Відтепер він народним став. Самому рубати не можна, а зв'язка з червоної артілі вже коштує як буханець хліба.

– Тоді в дев'ястот шостому в Кишинівській слідчій в'язниці так ми його і звали. Він пишався – Кот! Начебто такий поважний! Гуляє де собі знає. Тільки йому хтось правильно доніс: «кот» по-нашому – це той, хто живе за рахунок своєї жінки, яку підкладає під клієнта. Поки вони там шури-мури – він ще й кишені перевірить. Дізнався про те Григорій Іванович і просив себе називати «отаманом Пекла», і ніяк інакше. Тільки у нас він був Котом. Це потім у Сибіру він в масть увійшов і навіть точки під очима заслужив. А ті точки особливі – злодія з великою повагою. То потім було. А в Кишиневі сидимо ми, значить, на шконках... А маю вам сказати, що шконка – це зовсім інший світ для в'язня. Ось ти, Морячку, на чому лежиш?

– На нарах, – пирснув той.

– Ось! Це збите в два яруси дерево – нари. А шконка – рай! Це ліжко на пружній сітці, на якій є матрац! Я потім, коли з Кишинева зіскочив, тут, у Херсоні, таке з Тюремного замку викупив, і тільки тоді добре заснув.

– Це яким потрібно бути, щоб і в тюрмі на ліжку спати? – захрипів з верхніх нар арештант, якого дід Калина прозвав Хрипком.

Свого імені той не назвав. І хто і за що – мовчить. Тільки на горлі його жахливий шрам. Чи то куля проорала, чи ножем полоснули. Про це теж мовчить. Говорить насилу і з моторошним хрипом. Але теж людина. А людина спілкуватися має.

– Я ж кажу, – всміхнувся дід Калина, – потрібно бути злодієм! Той же Кот. Стільки золота приховав чи то в Бессарабії, чи то в степах херсонських. Після війни в шанованих і чесних ходити буде. Як справжній кіт, їй-богу...

– Тьху на тебе, – спересердя вигукнув Кавалерист. – Краде у людей, ще й повага до нього. Радянська влада на те і влада, щоб не було такого.

– Той, хто краде у людей, не злодій. Це крадун, – вказав на тюремну стелю старий в'язень. – І звання злодія носити не має права. Але вам це ні до чого. Ви тут – зайшли-вийшли...

Ось тут і відчинилися двері камери. З брудними матрацами під пахвами в камеру ввалилися два міцні арештанти, яким у спину наглядач з усмішкою сказав:

– У цій хаті вам і царство.

Щойно клацнули замки на зачинених дверях, новоприбулі ступили крок на середину камери і стали мовчки оглядати господарство і в'язнів.

– В хату увійшов – привітайся, – підвівся з нар Калина.

Ті, що увійшли, презирнулися, і перший, який був франтуватодягнений в літній лляний костюм-трійку і в сандалях на босу ногу, без слів схопив старого за вухо і відтягнув до дальника^[70].

– Звідси будеш варнякати! Козирний дідок. Бачиш, як улаштувався? Валіку, кинь йому навздогін його розкіш.

Другий, прозваний Валіком, згріб своїми величезними ручищами все господарство Калини і жбурнув його до ніг здивованого злодія.

Туди ж полетіли й речі Кавалериста, який сусідив на нарах зі старим. За секунду вслід за своїми речами полетів і сам Кавалерист, який ледь не поцілів у широке обличчя Валіка. Але кулак Кавалериста пройшовся повз праве вухо кривдника, який з великим знанням кулачного бою ухилився і тут-таки завдав удару під дих. Далі Валік одним рухом викинув нападника в бік того-таки дальника, який старі в'язні часом шанобливо називають долиною.

– Ну! Хто ще голос має?! – пройшовся вздовж нар власник франтуватого костюма. – Ану злазьте всі на стіл, щоб вас бачили.

Звиклий ковзати корабельними поручнями Морячок спритно зіскочив з верхнього ярусу нар і одним стрибком був уже на обідньому столі.

– Небагато вас. Приємна хата. Ти глянь, яка красава, Фунте. Ще один лежить собі й вухом не веде, – розсміявся Валік.

– А там хто ще свідомості позбувся? – здивувався Фунт, поправляючи свій правильний літній костюм. – О! бачу. А ти, Валіку? Ти бачиш цю біляву Машку на верхній палубі пароплава?

– Щас! – Валік схопив біляву голову і потягнув на себе. Оглядаючи здобич в своїх витягнутих руках, він скривився: – Та надто худа та Машка. Зовсім без сраки... Думаю, таку...

Валік не закінчив свою думку. Той, хто безпорадно висів у його руках, завдав різкого і сильного удару долонями по вухах здорованя. Руки того розтиснулися, і він випустив жертву. Ще мить, ще один непомітний удар невідь-куди – і Валік звалився на цементну підлогу камери, зайнявши половину площі хати. Ще за мить місце на підлозі, яке ще було вільним, заповнив власник франтуватого костюма Фунт.

До вечора обидва нові постояльці сиділи на підлозі біля дальника і все не могли прийти до тями.

А дід Калина вже всоте нависав над рятівником і своїм і всієї камери з тим самим запитанням:

– Звідки ж ти такий узявся? Кому ж дякувати за тебе такого? Німий, так?

В обід старий відламав від своєї мізерної пайки шматочок хліба і простягнув німому. Протягнули свої шматочки і Кавалерист, і Морячок, і Хрипко.

Проковтнув щось – то чи слину, чи що душевне – білявий. І вперше в камері пролунав його голос:

– Та Антонівський я. А подякуйте, коли ваша ласка, діду моєму Макару. Царство йому небесне!

І перехрестився білявий. Ну чисто мужик з ближніх хуторів.

– Це той самий Макар, який Привоз доглядав? – щасливо закліпав очима дід Калина. – Та я його знайомиць. Граніт, а не чоловігя був! Та шушваль, що на долині зараз гріється, за версту його обходила...

Херсон. Літо 1906 року

До середини літа спека стала просто нестерпною. Може, від того баламути, що грабували і спалювали поміщицькі садиби навколо Херсона, заспокоїлися. А може, все-таки цю степову «революцію» притишили і придушили війська, безперервно перетинаючи розпечені херсонські степи в усіх напрямках.

Уже стала забуватися так звана петербурзька кривава неділя^[71], відстрілялися по государевих військах і заспокоїлися московські робочі дружини^[72], вже крокувала по імперії конституційна демократія, народжена новою редакцією «Основних державних законів Російської імперії»^[73], а на колись вільних козацьких землях, приєднаних до Російської держави, все ще бунтували нащадки вільного люду.

В Україні, височайшим повелінням прозваній Малоросією, селяни, діти вільних козаків, почали бунтувати ще в 1902 році, після зернового недороду попереднього 1901 року. Полтавська та Харківська губернії, з їхнім поміщицьким засиллям і малоземельним селянством, відіграли вирішальну роль у тих подіях. Протягом березня-квітня 1902 року цей рух охопив 165 сіл. Були зруйновані й спалені 105 поміщицьких економій. Селянський рух був придушений військами. Бували й прямі зіткнення, і розстріли натовпу.

З того пам'ятного року на історичну сцену Російської імперії вийшов новий селянин – селянин епохи революції! У 1905–1906 роках цього селянина вже марно було зупинити тілесними покараннями і засланням до Сибіру. Були потрібні вірні цареві козаки і безжальні страти. Придушення селянської революції збройною рукою супроводжувалося запізнілими правовими «поступками» селянству: припиненням з 1907 року викупних платежів за «звільнення» від кріпосного права^[74], створенням Державної думи – парламенту волею батюшки-царя, а головне –

аграрною реформою П. А. Столипіна^[75], спрямованою на руйнування громади й передачу спільнинних земель у приватну власність окремим господарям.

Усі ці заходи, особливо аграрна реформа, могли б істотно змінити ситуацію в Росії, якби їх провели років на 20–25 раніше, але після крові 1905 року було вже пізно. Реформа поміщика Столипіна занадто відверто була спрямована на збереження поміщицького землеволодіння. Десятки і сотні тисяч знедолених витісняли з села в місто, яке не могло їх прийняти, або відправляли в далекі краї, де чимало їх опинялося ще в гіршому становищі й поверталось назад розореними і зневіреними. До цих розлючених мас додалися «іногородні» – селянство в козачих областях та інше сільське населення, переважно ледарі й злодії.

Ця «маса» і грала активну роль у новій селянській революції, радіючи можливості пограбувати багатих і не втрачати шанс нажитися на бідних.

Тепер, коли війська, головно козачі роз'їзди надісланих донців і кубанців, швидко з'являлися там, де збирався народ з будь-якого приводу, стало складно «пускати півня» і під час пожежі тягти все, що саме давалося в руки. Більшість «активних революціонерів» осіла на околицях міст, швидко прогуляла награбоване і тепер п'яно поглядала на можливість нового легкого заробітку.

Чимало буйного люду осіло навколо благодатного у всіх сенсах губернського міста Херсона^[76]. Осівши серед родичів, далеких і близьких, кумів, друзів і просто товаришів по чарці, вони вже не наважувалися на зухвалі вчинки, розуміючи, що можуть бути схоплені за розбій, крадіжки і підпали не лише поліцією, а й сусідами, які дотримувалися правил громадського співжиття. Тому більшість колишніх «революціонерів» зайнялася перекупництвом і віджимом. Найчастіше з десятків товаришів чекали на світанку біля межі Херсона селянські вози і під тиском гуртом скуповували весь товар. За годину цей товар за подвійну ціну вже виставлявся на базарах губернського міста.

Поліція не встигала розслідувати всі скарги, а більшість скаржників, уже на другий день «навчена товаришами», боязко просила в поліційних дільницях не приймати їхніх заяв, бо, «пробачте, сталася помилочка». Начальство сердито тупотіло ногами, але переконати хуторян і селян не могло. Ціни на продукти в Херсоні росли ввесь рік не на жарт. Штрафи в 10, а то й 15 рублів за підвищення цін на предмети першої необхідності не допомагали. Не допомагали й відозви до населення міста та околиць: «У кожному випадку продажу продавцями продуктів за підвищеною ціною повідомляти чинам поліції. Тільки цим шляхом можна викорінити зло, яке лежить важким тягарем на населенні...»

Населення тяжко зітхало й купувало в кілька разів дорожчі продукти, розуміючи, що, поки палають степи, інших цін не буде.

Однією з малих радощів для збіднілих городян були торговці з приміського селища Антонівка. Вони, як розпечений ніж крізь масло, дивом проходили повз густі натовпи перекупників на своєму п'ятиверстовому шляху. Потім, не поспішаючи, займали місця на Привозі, в самому серці Херсона, і просили ціни помірні за вельми добротний і свіжий продукт. За стару цибулю – п'ять копійок за фунт^[77], за молоду картоплю – 4 копійки, за м'ясо – від 15 до 17 копійок. Якщо привозили рибу, то за велику просили 1.20 рубля за пуд^[78], а дрібна йшла по рублю. Масло трьох сортів – російське, чухонське і вершкове – ніколи не було гірким і не містило, як часто бувало в інших торговців, сало. Рослинна олія – конопляна, соняшникова, макова, горіхова, гірчична – так само не була гіркою і не містила зайвих добавок. А ранньої весни зелень і овочі були ароматними і соковитими.

Тому антонівці дуже скоро розпродавали свої товари набагато вигідніше від тих, хто збував за пів ціни перекупникам, і вже до обіду ставили в караван вози, щоб рушити вздовж Дніпра у своє благодатне й шановане селище.

І не було в щасті антонівському ніякого дива від покровительства небесного або від начальства. Просто ще до сходу сонця,

наповнивши з вечора воза всяким добром, як своїм, так і родичів, вирушав на херсонський Привоз старий козак дід Макар із заплученим правим оком. Зі зброї при ньому був батіг – поганяти волів та козацька нагайка. Може, ще слово яке козацьке особливе знав. Може, й погляд особливий з єдиного лівого ока. Та плечі широкі, які навіть старість опустити не могла. Не бачили антонівці, щоб дід Макар бився, буянив або напивався.

Щоправда, деякі вже пристаркуваті односельці казали, що років зо двадцять тому Макар знався з оковитою, а ще ганяв чортів своєю козацькою нагайкою. Особливо вміло розповідав про те дід Просяк, якого батько навчив шабельних хитрощів. Ті хитрощі й здружили колись із діда-прадіда козаків Макара і Просяка. На пару, у свята, билися вони показово на шаблях – на радість і здивування односельців. Та після віспи, яка згубила двох старших синів Макара, той відійшов від друзів і шаблею односельчан більше не радував. А ось дід Просяк, якщо просила молодь і підносила частування, показував шабельну завзятість і любив побалакати «по душах». Підносили дідові Просяку гранчака з казенкою і усміхалися, коли дід випивав і довго крутив заперечно головою.

– Нє-є-є! То не оковита, – журився старий.

– А що за оковита? – підсміюючись, запитували старші хлопці.

– Те добро тепер прозивають спиртом! О! А запорозькі козаки – вчені люди у всьому! Називали латиною – аква віта! Що значить «вода життя». Возили те «життя» чумаки великими діжками з Криму. А коли переходили Дніпро під Бериславом, нерідко вибивали чіп і знімали пробу. Про тих, хто кріпко напробувався, казали: «П'яний як чіп». Від того лишку язик не дуже повертався сказати «аква віта», тому й виходила «оковита». Отже, вип'єш – і око вилізе. А що таке око, то вам відомо...

– Та ось воно – око, – сміялися хлопці й показували дідові чотиригранну пляшку з короткою шийкою на пів гарнеця^[79]. Показували – і скоро передавали з рук до рук, поки пляшка не зникала.

Тоді дід Просяк починав голосно викрикувати:

– А бодай вас підняло і гепнуло! А щоб тобі, Петрусю, булька з носа вискочила! А щоб тобі, Мусію, муха вбрикнула!

Потів заспокоювався і казав з видихом:

– Ану її, ту оковиту. Ось Макар всі свої пляшки нагайкою побив, коли синів Боженька до раю запросив. Сказав: «Усе! Своє випив. Із радощів залишаю тільки слово до Бога». А побив ті пляшки дуже цікаво. Вишикував за п'ятдесят кроків і почав у них камінцям жбурляти. І не просто так, а робив зі своєї нагайки петлю і вкладав у ту петлю камінець. І точно кидав, а ще з такою силою, що вщент розліталася пляшка. То древня козацька наука. Мій батько того не вмів і мене не навчив.

Скільки не благали хлопці діда Макара ту кам'яну стрільбу явити – так і не вблагали.

Може, те, як нагайка стає в умілих руках смертоносною пращею, дід Макар явив перекупникам, а може, ще щось із древньої козацької науки їм продемонстрував, але на шляху його воза ніколи на поставали незнайомці з ножами й револьверами. Дізнавшись про таке, за возом старого козака спершу прилаштувався сусід, а надалі вже багато хто з антонівських.

Та й на базарі поруч із таким дідом відчували антонівські себе захищеними. Поліційні чини з повагою прикладали руку до козирка, знаючи діда як георгіївського кавалера. Двірники завжди місце Макарове на Привозі вранці замітали та водою вмивали двічі. Злодії далеко обходили антонівські вози, знаючи, що єдине око діда бачить далі й краще за будь-яку морську підзорну трубу. А п'яні якщо й тинялися поруч, то в пошуку підробітку або з бажанням запитати про щось діда, який знав геть усе на цьому світі.

Часто підходили із запитаннями міські. Питання були радше суддівського характеру, бо слово старого приймалося за остаточне в будь-якій суперечці покупця і продавця.

Підносять, наприклад, шматки м'яса. Ткне легенько в якийсь шматок палець старий, понюхає той палець і скаже:

– Це добре м'ясо. Пружне, тверде і ледь змочує палець. А той шматок і не піднось. Бачу: погане воно, слизьке, м'яке і в'яле. А ще відчуваю оцет. Гниль затирали. А це надто світле. Хворіло те теля. А то темне. Бичка того й не різали, помер він сам зі збереженням крові. Тому й м'ясо темне...

І про рибу казав:

– Риба, якщо вона купується в теплу пору сонною, то луска її повинна бути блискучою і слизькою, очі – витрішкуваті, а не провалені, зябра – світло-червоні, але не багряно-червоні й не білі. Якщо луска майже біла, то це тому, що той, у кого зібрався ти купувати попсовану рибу, промив її рясно водою, щоб позбутися гнильного запаху, а потім заморозив. У херсонських катакомбах добре тримається дніпровський лід. Майже ціле літо. Купуючи таку рибу, поганого запаху ти не відчуєш, але при варінні або в смаженому вигляді м'ясо риби буде в'яле, відставатиме від кісток. То удар по шлунку. Рибна отрута – найнебезпечніша. Так і до смерті недалеко. А якщо купуєш мерзлу рибу, знай: вона повинна бути добре заморожена, міцно, як камінь, з пилу, як кажуть, – щоб дзвеніла, коли стукне одна об одну. І все ж... Улітку риба несмачна. Узимку, восени і навесні риба смачніша. Риба важливіша від м'яса...

Говорив про яйця на сонці, про те, що кращі яйця зимової та ранньої весняної носки, доки курка, як то кажуть, не вхопила трави. Літні та осінні яйця оранжевого кольору далеко не такі смачні, як зимові й ранньовесняні з жовтком кольору червоного золота. Що довше яйце лежить на повітрі, то більше воно втрачає вагу.

Говорив про молоко і зерно, про виноград і яблука. Навіть про апельсини, лимони й ананаси, що горами височіли на херсонському Привозі. Особливо про те, як приготувати з тих плодів варення і всякі солодощі. Такою смакотою можна було здивувати родичів, які жили далеко від благословенного Херсона та інших портових міст, куди іноземні, та й свої купці в достатку доставляли цитрусові та інші продукти з усіх куточків світу.

З квітня на дідівському возі міцно влаштувався і Сашко. Чималий – вже дванадцятий рік днями. Та й з науками чималими в голові.

По-іншому подивився старий козак на онука, коли той повернувся з кубанських земель. Передав від діда Назара уклін та ще й показав, яку очеретяну і інші науки пройшов за два роки перебування під рукою хранителя козацьких таємниць і кориснішого, на думку бабусі, станичного вчителя Миколи Рябовола. Раділа до сліз бабуся Дора, дивуючись тому, як красиво виводить літери онук. Як швидко і складно читає. Як роз'яснює картинки в книжках. Як складає і віднімає цифри та інше з ними таке робить, що антонівський диякон просив малого допомогти в обліку церковних свічок. І від того плакала бабуся. Але це вже були інші сльози. Сльози радості і надії.

А в перші місяці повернення онука Сашка плакала над ним Феодора Петрівна, поминаючи невістку Наталку, що пішла через хворобу на небеса. Сина Якова, який десь згинув з дурної голови в полум'ї революційних бунтів. Кинув той Яків Макарович єдину кровинку Сашка в далеких кубанських чужих землях на руках чужих людей. Сам подався бозна-куди. І ні слуху ні духу від нього. А їй страшно було за єдиного онука... І знову сльози, подяка чужим людям у чужій землі.

Довго і докладно розповідав Сашко про ті далекі кубанські землі. Про станицю Дінську, про її суворого отамана Гурія Рябовола. Про його вченого сина Степана Гуровича, а найбільше – про геніального і доброго станичного вчителя Миколу Степановича Рябовола. Того вчителя всі кличуть по імені та по батькові, навіть батьки. Тільки отаман станичний онука не особливо шанує і кличе Миколкою. А всі інші дивуються його знанням і бажанням тими знаннями з діточками станичним без обмежень і особливих підношень ділитися.

Сашко Гордієнко так полюбився Миколі Степановичу, що вчитель називав його при людях козаком. І казав, що це Божа милість, що у Рябоволів є доброї крові родичі на Дніпрі. Старовинного роду козацького! І немає тому роду переводу! І знову бабуся плакала, згадуючи безвісти зниклого Якова, а дід сердито хмикав і сопів.

Тільки раз по першій траві бачив онук, як дід Макар сміявся від щирого серця. Зважився Сашко і показав дідові секретну зброю, яку сам зробив під наглядом діда Назара на острові, про який не можна розповідати. Тією зброєю були дві рогатки.

З особливою увагою оглянув старий козак цю нехитру, здавалося б, зброю.

А що в тому хитрого? З міцного дерева кизилу вирізав онук розвилку з двома загостреними краями гілки, що сходяться в ручку. На кінці тієї ручки яблукоподібне потовщення. У тому потовщенні отвір для темляка^[80]. Та ще в гострі кінці вбив Сашко невеликі цвяхи – для того, щоб ті остаточно не тупилися.

Але не над зброєю, йому чудово знайомою, сміявся дід Макар. Та й не сміявся старий козак – він реготав від спалаху в грудях радості. Бо побачив у рухах онука, в його помахмах і обертах, у присіданні, стрибках і швидких кроках... Побачив себе! Себе, такого ж хлопчиська, багато-багато років тому, який осягає складну науку пластуна від свого батька Корнія Гордієнка. Побачив, як його батько вперше показав мистецтво володіння старовинною козацькою зброєю – рогатками. Ця зброя дозволяла знешкодити супротивника без особливих ушкоджень, якщо було завдання доставити його живцем.

Мало хто з пластунів досконало володів одночасно двома рогатками, коли одна здавлювала горло, а друга викручувала кисть ворога, змушуючи його обеззброїтись. Тут дуже важливо було вміти правильно рухати не тільки руками та ногами, а й усім тілом – вигинатися, розтягуватися, різко нахилитися і ще різкіше випрямлятися.

Онук уже збагнув найбільш важливе і потрібне. Якщо Господу буде завгодно, якщо сам не охолоне і не відмовляться від нього наставники – вийде, мабуть, з хлопчика пластун. Сміявся, веселився, радів за Сашка дід Макар, а потім задумався і про те, ким хлопцю судилося стати. Та й про наставників думати потрібно, якщо Сашко не перегорить.

Подумав старий і про те, що й сам може дечому навчити. Але це не для людських очей, тим паче не для бабусиних. Ось з осені піде рибний лов, там, на дніпровських островах, і можна... Тим паче що у старого козака є справи на тих островах. Справи, якими він займався вже безліч років.

А поки що можна використовувати обдарованого і вченого онука нехай і не в козацькій, але все ж корисній справі. Не обтяжуватися ж самому, коли Бог послав такого вправного помічника.

Задрімав того липневого дня старий. То з людом розмовляв, то на сонечко поглядав, а проґавив момент, коли Сашко з воза зіскочив. Добре, що товар Сашко перед тим весь розпродав. Він і в інші дні відходив. Повертався з користю – великою, повитою парою мискою рибного супу. На протилежному від Свято-Духівського кафедрального собору^[81] боці Привозу, в збитих з дошок, картону, тканини і прикритих очеретом хатинах стояли столи і лавки. Там кухарки варили і смажили багато і смачно просто на місці або приносили з дому.

У цьому лабіринті громадського харчування кмітливий Сашко познайомився з молодницею років двадцяти п'яти, якій надзвичайно смачно вдавався суп з ракових шийок, свіжої осетрини й сомових хвостів, між якими плавали кружечки лимона і блищали маслини без кісточок.

Закректів старий козак. Час минав, але ні Сашка, ні рибного супу не було. І забубонів, оком одним на всі боки виблискуючи:

– Ах, Сашко... сраку в жменю – і гайда на щось рота роззявляти. А я без юхи. Хоча... Їсти – не срати, можна почекати... Повернеться. Де дінеться? Не пропаде. Вжити там, де степ та воля – козацька доля. І серед каміння не пропадемо... Прийде... Ох, і всиплю йому. Хоча... Такому не всиплеш. Шо ж він все біля воза, а Херсона й не бачив...

Конец ознакомительного фрагмента.

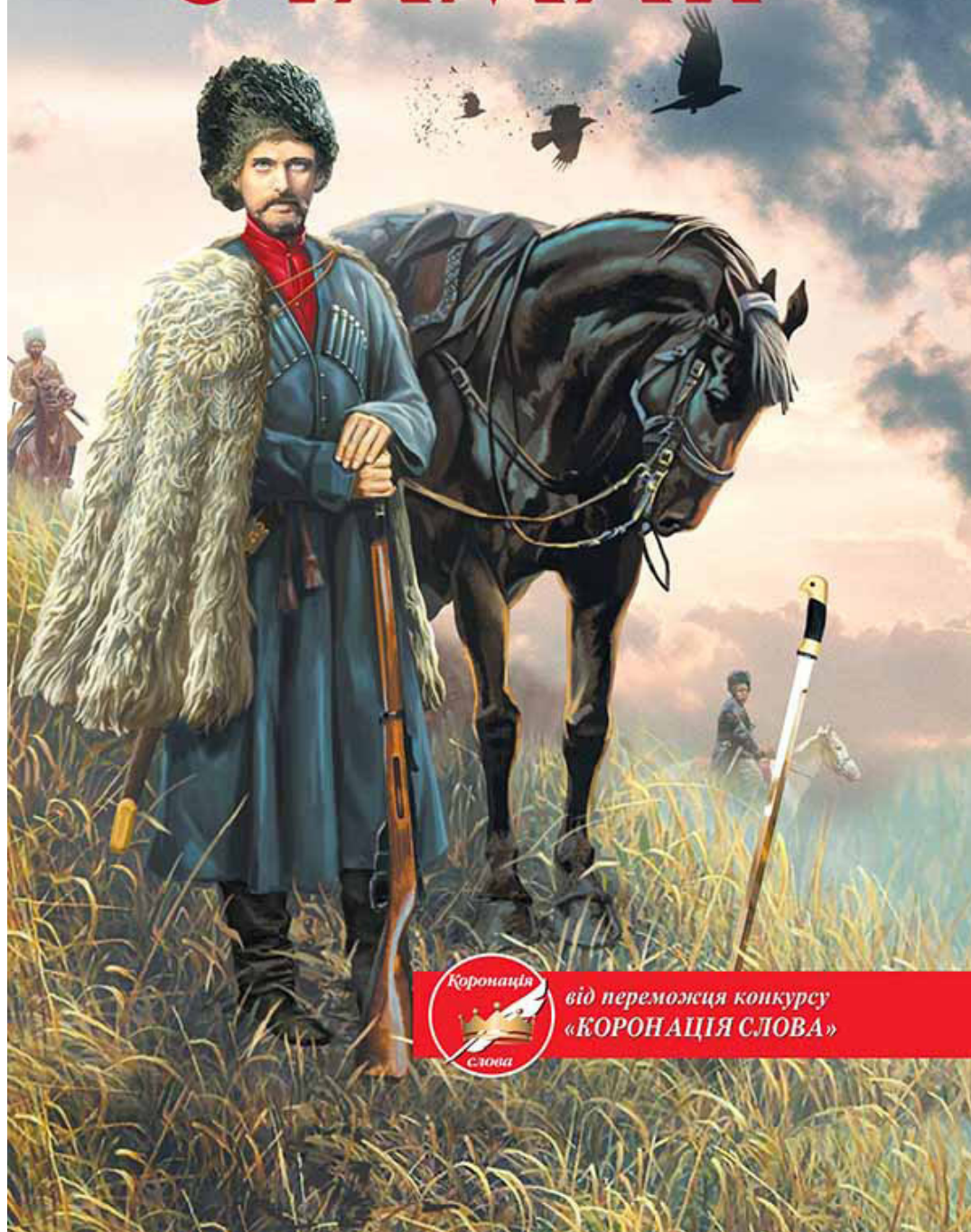
Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Віктор Вальд

ОТАМАН

від переможця конкурсу
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

Примечания

1

1 сажень – 3 аршини – 7 футів – 2,1336 метра – 213,36 сантиметра. (Тут і далі прим. авт.)

[Повернутися](#)

2

Сорочка зі сторчковим коміром.

[Повернутися](#)

3

Нашитий патронташ.

[Повернутися](#)

4

Укорочена папаха.

[Повернутися](#)

5

У сучасній армії відповідає званню старшого сержанта.

[Повернутися](#)

6

Станиця в Краснодарському краї. Засноване 1794 року Полтавське курінне селище є одним із перших сорока поселень чорноморських козаків на Кубані. Назву перенесено з однойменного куреня Запорозької Січі, названого у свою чергу на честь міста Полтава.

[Повернутися](#)

7

Козак Кущевського куреня Грицько Нечеса, він же – ясновельможний князь Григорій Потьомкін, який з політичних міркувань і з екстравагантності записався в січовики у 1772 році.

[Повернутися](#)

8

У XVII–XVIII ст. назва величезних річкових плавнів нижче порогів на лівому березі Дніпра, між Дніпром і його притокою Конкою. На Великому Лузі козаки пасли худобу, а коли загрожувала небезпека, знаходили в плавнях і заростах укриття. Тому Великий Луг був для козаків символом безпеки й волі. У піснях його називали «батьком».

[Повернутися](#)

9

Полкове свято – 30 серпня, Перенесення мощей св. благовірного великого князя Олександра Невського – на ознаменування дня тезоіменитства імператора Олександра III. Царський указ від 14.08.1890 р.

[Повернутися](#)

10

Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) – одне з дванадцяти головних православних свят. Діва Марія – покровителька Запорозького козацтва.

[Повернутися](#)

11

Фелікс Едмундович Дзержинський – російський революціонер польського походження, радянський політичний діяч, глава ряду наркоматів, засновник і голова Всеросійської надзвичайної комісії.

[Повернутися](#)

12

17 березня 1920 року ВУНК (Всеукраїнська надзвичайна комісія) була реорганізована в Центральне Управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами за посадою – ЦУПНАДКОМ.

[Повернутися](#)

13

Костянтин Юрійович Пестушко (псевдоніми: Кость Блакитний; Кость Степовий-Блакитний; 1898–1921) – український військовий діяч, командувач повстанської Степової дивізії, головний отаман Холодного Яру.

[Повернутися](#)

14

Річне управління водного господарства.

[Повернутися](#)

15

Нині в цьому двоповерховому будинку з елементами бароко на розі вулиць Ганнібалівської і Потьомкінської міститься облфінвідділ і страхова компанія.

[Повернутися](#)

16

Восени того ж 1921 р. з ініціативи Дзержинського при ВЦВК була сформована Комісія з поліпшення життя дітей, у народі відома як Дитяча надзвичайна комісія (ДНК, російською ДЧК).

[Повернутися](#)

17

Йоганн-Вольфганг фон Гете – німецький письменник, мислитель, філософ і натураліст, державний діяч XVIII ст. Творив у різних жанрах: поезія, драма, епос, автобіографія, епістолярій та ін.

[Повернутися](#)

18

Колишня Херсонська тимчасова каторжна в'язниця.

[Повернутися](#)

19

У біблійній Книзі Ісуса Навина (розділ 6) розповідається про облогу євреями, які поверталися з єгипетського полону в Палестину, міста Єрихона, що стояло в них на шляху. На сьомий день єврейські

священики почали обходити стіни міста із сурмами. І від звуку цих сурм стіни несподівано розвалилися.

[Повернутися](#)

20

Герой давньогрецьких міфів, прототипом якого був фригійський володар Мідас, відомий передовсім здатністю обертати все, чого торкався, на золото.

[Повернутися](#)

21

Зі спогадів Федора Івановича Єлісєєва «Козаки на Кавказькому фронті, 1914–1917».

[Повернутися](#)

22

Російська назва грузинської столиці Тбілісі, вживалася до 1936 року.

[Повернутися](#)

23

Комір на сорочці.

[Повернутися](#)

24

Військове звання (чин) обер-офіцерів (молодших офіцерів) у козацьких військах російської армії, що відповідало штабс-капітану і

штабс-ротмістру в регулярних військах (піхоті та кавалерії). Запроваджене в 1884 році. Підосавул був помічником (заступником) осавула, командував півсотнею або сотнею.

[Повернутися](#)

25

Черкеська назва абреків – людей, що втекли в гори й живуть «поза законом».

[Повернутися](#)

26

«Водяні пси», невеликі розбійницькі зграї з найбідніших верств горців, які нападають крадькома, поповзом, раптово.

[Повернутися](#)

27

За найпоширенішою версією «пластун» походить від «пластувати» – повзти.

[Повернутися](#)

28

Сліди.

[Повернутися](#)

29

У царській армії право бути однорічником (рос. «вольноопределяющийся») отримували добровольці, які мали вищу

чи середню освіту, або закінчили шість класів будь-якого середнього навчального закладу, або два класи духовної семінарії, не молодші 17 років.

[Повернутися](#)

30

Остаточна офіційна назва Антонівка з 1917 року.

[Повернутися](#)

31

Так називали сина некозака і козачки.

[Повернутися](#)

32

Із початком Першої світової війни Юденич став начальником штабу Кавказької армії, що вела бої з військами Османської імперії.

[Повернутися](#)

33

Ярмарок у станиці Уманській. Курінне селище Уманське отримало назву від куреня Запорозької Січі, в якому жили вихідці з околиць українського міста Умані. Засноване в 1794 році – одне з перших 40 поселень чорноморських козаків, переселених на Кубань. У 1934 році перейменоване на станицю Ленінградську.

[Повернутися](#)

34

1703 метри.

[Повернутися](#)

35

Перша світова війна. Це назва утвердилася в історіографії, природно, тільки після початку Другої світової війни. А в міжвоєнний період вживалася назва Велика війна (*англ.* The Great War, *фр.* La Grande guerre), в Російській імперії її іноді називали Другою вітчизняною, а також неформально (і до революції, і після) – німецькою; відтак більшовики іменували її імперіалістичною війною.

[Повернутися](#)

36

Лише 29 жовтня 1923 року Великі національні збори Туреччини оголосили про створення Турецької республіки, таким чином узаконивши скасування імперії османів. Доти слова «османський/оттоманський» і «турецький» на Заході вживались як синоніми. Після 1920–1923 років, коли ця країна прийняла офіційну назву Туреччина, відоме в Європі з часів турків-сельджуків найменування «османський/оттоманський» стало анахронізмом.

[Повернутися](#)

37

Молодотурки – політичний рух в Османській імперії, який, починаючи з 1876 року, намагався провести ліберальні реформи і запровадити конституційний державний устрій.

[Повернутися](#)

38

Убивство 28 червня 1914 року в Сараєво ерцгерцога Франца Фердинанда, спадкоємця австро-угорського престолу, і його дружини, герцогині Софії Гогенберг, яке скоїв сербський гімназист Гаврило Принцип, стало приводом для початку Першої світової війни.

[Повернутися](#)

39

Далі всі дати подаватимуться за старим стилем.

[Повернутися](#)

40

Після 1711 року (невдалий Прутський похід Петра I) Османська імперія програла Росії шість воєн із семи.

[Повернутися](#)

41

У лютому 1914 року на засіданні російського уряду було розглянуто питання окупації Константинополя (Стамбула) і проток.

[Повернутися](#)

42

На тюремному жаргоні – їжа, баланда.

[Повернутися](#)

43

На тюремному жаргоні – камера ув'язнення.

[Повернутися](#)

44

Нині місто в Східній Туреччині.

[Повернутися](#)

45

Так Російська енциклопедія 1911 року називає азербайджанців.

[Повернутися](#)

46

Абрек – людина, що втекла в гори, живе поза владою і законом, веде партизансько-розбійницький спосіб життя; спочатку – кавказький горець, вигнаний родом, зазвичай за вбивство.

[Повернутися](#)

47

Лампаси нашиваються на зовнішні бічні шви штанів шириною в обробці 6,6 см. Краї лампасів загинаються всередину і прострочуються ниткою відповідного кольору. У кубанських і терських козаків замість лампасів кант завширшки 1–1,5 см. Лампаси і канти – невід’ємна частина козачого однострою, навіть у мирний час. Чужим носити штани з лампасами і кантами суворо заборонялось.

[Повернутися](#)

48

На жаль, авторів роману не вдалося встановити, як називався лампас у козаків. Саме слово прийшло до нас з німецької мови, а до неї, мабуть, з французької, де вже в X столітті означало техніку нашивки. Цей почесний знак станової приналежності воїнів з'явився ще в стародавні скіфські часи, коли переможець витирав меч або кинджал об свої штани. Ця смуга запеченої крові на боці штанини вказувала на доблесть воїна – скількох ворогів він особисто зарубав. Від скіфів цю манеру запозичили готи, гуни, а через них і вікінги.

[Повернутися](#)

49

До 40 рублів за одиницю, при цьому револьвер системи наган коштував 26 рублів.

[Повернутися](#)

50

Верхній одяг.

[Повернутися](#)

51

Курдські помешкання.

[Повернутися](#)

52

Пояс.

[Повернутися](#)

53

Вогнище в долівці. Слугувало для обігріву житла по-чорному, приготування їжі, випічки хліба та відправлення обрядів.

[Повернутися](#)

54

Граф І. І. Воронцов-Дашков (1837–1916) – російський державний і військовий діяч, міністр імператорського двору й уділів (1881–1897), голова Червоного Хреста (1904–1905), намісник на Кавказі, головнокомандувач російської армії на Кавказі 1905–1916).

[Повернутися](#)

55

У вересні 1914 року російський міністр закордонних справ С. Д. Сазонов підписав наказ про контрабандне постачання зброї для турецьких вірмен.

[Повернутися](#)

56

Друга англо-бурська війна 1899–1902 років, війна бурських республік Трансвааль і Помаранчевої Республіки, населених колоністами з Нідерландів, Данії, Німеччини та Франції, проти Британської імперії, котра закінчилася перемогою останньої. Термін «концентраційний табір» з'явився саме тоді й був застосований британською армією до місць утримання бурського сільського населення, яке збирали (концентрували) в таборах для запобігання допомоги партизанам.

[Повернутися](#)

57

Єврейський загін сформувався в містечку Голованівськ Подільської губернії.

[Повернутися](#)

58

Вірменською – дядько. Аршак Гафавян – діяч вірменського національно-визвольного руху, на початку війни командував четвертою вірменською дружиною.

[Повернутися](#)

59

Трихвостий залізний гак.

[Повернутися](#)

60

Приблизно 914 метрів.

[Повернутися](#)

61

«Снайпер» означає «влучний стрілець по качках, що летять». Колись в Англії так називали щасливих мисливців. Потім так стали називати бурських стрільців.

[Повернутися](#)

62

Коні кабардинської породи.

[Повернутися](#)

63

Башлик – суконний гострий капюшон, який вдягають у негоду поверх будь-якого головного убору, щоб уберегтися «від холоду, дощу і спеки». Має довгі кінці-лопаті для обмотування навколо шиї. Башлик спочатку носили горяни Північного Кавказу, а в них його запозичили козаки.

[Повернутися](#)

64

Зараз місто в ілі (районі) Карс Турецької республіки. У 1877 році увійшло до складу Російської імперії.

[Повернутися](#)

65

8 серпня 1910 року Ейський полк був перейменований у Запорозький, його вічним шефом була названа імператриця Катерина II.

[Повернутися](#)

66

У місті в той час двовладдя: з одного боку – міське самоврядування в особі міського голови Б. Ф. Бонч-Осмоловського, з другого – військово-революційний комітет із головою С. Д. Аносовим.

[Повернутися](#)

67

Директорія УНР – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Директорія УНР прийшла на зміну Гетьманату (Українській Державі), який було повалено 14 грудня 1918 року. С. Петлюра очолив Директорію 11 лютого 1919 року.

[Повернутися](#)

68

16 кг.

[Повернутися](#)

69

Відбував покарання (злочинський жаргон).

[Повернутися](#)

70

На тюремному жаргоні дальник – відхоже місце, параша, туалет.

[Повернутися](#)

71

Події 9 січня 1905 року в Санкт-Петербурзі, відомі також як «кривава неділя», або «червона неділя» – розстріл і розгін ходу петербурзьких робітників до Зимового палацу, що мали на меті вручити цареві Миколі II колективну петицію про їхні потреби.

[Повернутися](#)

72

Повстання в Москві 7 (20) – 18 (31) грудня 1905 року.

[Повернутися](#)

73

23 квітня (6 травня) 1906 року затвердив Микола II.

[Повернутися](#)

74

Інакше їх стягування тривало б до 1930 року.

[Повернутися](#)

75

Петро Аркадійович Столипін у російській історії початку XX століття відомий передовсім як реформатор і державний діяч, який відіграв значну роль у придушенні революції 1905–1907 років. У квітні 1906 року імператор Микола II запропонував Столипіну пост міністра внутрішніх справ Росії. Незабаром після цього уряд було розпущено разом із Державною думою I скликання, а Столипін був призначений головою Ради міністрів.

[Повернутися](#)

76

Херсонська губернія охоплювала сучасну Миколаївську, частину Одеської, Херсонської, Дніпропетровської (Кривий Ріг) та Кіровоградської областей України, а також частину Придністров'я.

[Повернутися](#)

77

453 г.

[Повернутися](#)

78

16 кг.

[Повернутися](#)

79

1 гарнець – 3,27 літра.

[Повернутися](#)

80

Темляк – ремінь, петля, шнур або кисть на ефесі холодної зброї чи на рукояті інструменту. Темляк петлею надівався на кисть руки і слугував для запобігання втрати зброї, якщо її випадково випустити з рук.

[Повернутися](#)

81

Також відомий як «Привозна церква» або «Купецька церква». Розташований на перехресті вулиць Воронцовської, Робітничої та Преображенської.

[Повернутися](#)